

19439

ACTA SAVARIENSIA SZERKESZTI: GÉFIN GYULA

2.

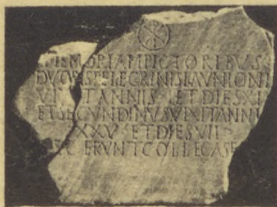
LAPIDARIUM SAVARIENSE

RÓMAI KŐEMLÉKEK ÚJ FELÁLLÍTÁSA
A SZOMBATHELYI MÚZEUMBAN

ÍRTA:

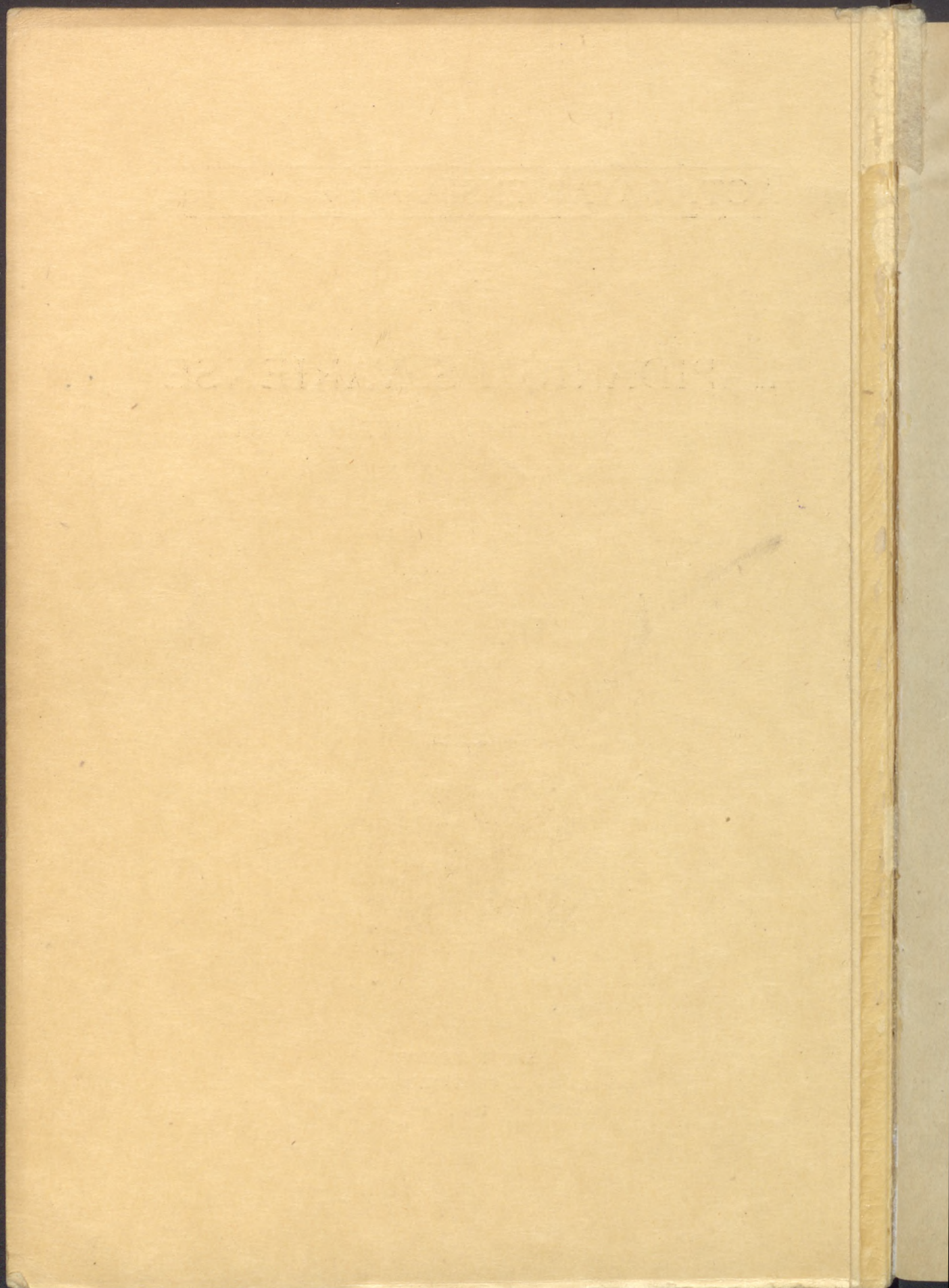
PAULOVICS ISTVÁN

8 KÉPPEL

SZOMBATHELY
MARTINEUM KÖNYVNYOMDA RT.

1943.

ACTA SAVARIENSIA SZERKESZTI: GÉFIN GYULA

2.

LAPIDARIUM SAVARIENSE

RÓMAI KÖEMLÉKEK ÚJ FELÁLLÍTÁSA

A SZOMBATHELYI MÚZEUMBAN

ÍRTA:

PAULOVICS ISTVÁN

8 KÉPPEL

SZOMBATHELY
MARTINEUM KÖNYVNYOMDA RT.
1943.

ACTA SAVARIENSIS

MUSEUM SAVARIENSIS

19.439/2

ORSZ. SZÉCHENYI-KÖNYVTÁR
Növevények
1943. év. 1944. 07.

R
1965

Martineum Rt. Könyvnyomdája Szombathely. — Felelős: Maitz Ferenc.

R
2

Claudia Savaria, a legelső magyarföldi római *colonia*, tartományi főváros és központi kultuszhely, ragyogó császári székhely, a pannoniai őskereszténység martiriumos szent helye köemlékeinek első megbecsülői, összegyűjtői — tudomásunk szerint — a győri püspökök voltak. A rómaikori nagy város magva, Savaria egykori táborá, illetőleg császári palotája helyén épült középkori várat ugyanis már Szent István óta a győri püspökség birtokolta. E vár utolsó helyreállítója 1669—1679 között Széchenyi György győri püspök, majd kalocsai érsek.¹ Talán éppen e restaurálás alkalmával rendezték az oda gyűjtögetett római feliratos köemlékeket is múzeális módon a vár kapuinak falain. Savaria köemlékeinek régebbi leírói ugyanis a középkori várral kapcsolatban említik azokat Lazius-tól, a XVI. század közepétől kezdve: *pl. in castro* (Lazius), *ingresso priorem arcis portam apparet in sinistro latere imposita tabula quadrangula* (Clusius), *in porta exteriore arcis* (Draskovich). Bél Mátyás az esztergomi hercegprímási könyvtárban levő, 1730 körül írt kéziratában mind a külső városfal kapujában (*in aditu portae orientalis*), mind a vár külső (*in aditu portae arcis exterioris*) és belső kapujában (*in portae arcis interioris aditu*) elhelyezett köemlékeket említ, lerajzolja egyebek között nemcsak a két Domitianus-feliratot, hanem az értékes domborműveket is.² A XVIII. század elején két angol utazó, Pococke és Milles amikor e már omladozó várat leírják, azt is megemlítik, hogy „valamelyik győri püspök összegyűjtötte a régi római

¹ Steph. Schoenvisner, *Antiquitatum et historiae Sabariensis...* libri novem. Pestini 1791, 331.

² A kézirat vonatkozó szövegét Géfin Gyula dr.-nak köszönöm.

felíratokat, amennyit csak tudott és a falba erősítette azokat.³ Ez tehát az első rendezett kötár e nagymúltú helyen.

Az 1777-ben alapított szombathelyi egyházmegye első püspökének, felsőszopori Szily Jánosnak kulturális és művészeti tevékenysége Savaria kutatását és maradványait, főként lapidáris emlékeit illetően korszakos jelentőségű. Nagyszabású építkezései alkalmából éppen a legjobb helyen, a várkörzetben a XVIII. század végén nagyobb számmal kerülnek monumentális római köemlékek felszínre. Savaria és Szombathely történetének megírását, főként pedig a savariai római köemlékek képekkel is közölt tudományos leírását nem kisebb emberre, mint a magyar régészeti tudomány legnagyobb büszkeségére, Schoenvisner Istvánra bízta. Az omladozó régi vár Szily püspök építkezéseinek áldozata lesz.⁴ Schoenvisner még ott tanulmányozza a köemlékek egy részét: *Tabula... muro Veteris Arcis Episcopalis inserta*;⁵ *Lapis sub porta veteris Arcis Sabariensis*.⁶ A nagyműveltségű főpap azonban ugyanekkor 1779—1783 között korának nemes stílusában épülő új rezidenciájának földszintjén megépíti az első magyarföldi múzeumot. Abban s annak udvarán helyezik el a lebontandó várból kiszedett s nagy építkezései (szeminárium, püspöki palota és új székesegyház) folyamán felszínre került újabb római emlékeket.

Korának szokásához híven — III. Károly bécsi udvari könyvtárának apulumi köemlékekkel ékített előcsarnoka lebeghetett szemei előtt — méltó környezetben akarta elhelyezni a köemlékeket. A házi kápolnán felül két dísz-

³ V. ö. Géfin Gyula, Szombathely vára, 1941, 9.

⁴ Monumentális kerek falai savariai ásatásaink kapcsán éppen most kerülnek ismét felszínre. E középkori várrom egyetlen rajzát is Schoenvisnernek köszönhetjük: i. m. 1. V. ö. Géfin, i. m.-t!

⁵ I. m. 47.

⁶ I. m. 53.

helyisége lesz a palotának, az új „püspökvár”-nak: az emeleti dísztermet Maulbertsch Antal Savaria történeti eseményeit megörökítő hatalmas faliképei ékítik (Claudius császár megalapítja Savariát — Septimius Severust a légiók császárrá proklamálják — Constantius Chlorus mint törvényhozó Savariában — Attila elpusztítja a várost). Ezt Schoenvisner is kiemeli: *Palatia duo sunt: unum, idque maius in superiore Conclavium ordine ortum respicit... In hoc praeter ingeniosa divinae Providentiae symbola in laqueari depicta, parietes nobili prorsus inventione adumbratam priscae Sabariae historiam sistunt, deductionem videlicet Coloniae Romanae sub imperatore Claudio Drusi filio, florentem eiusdem statum sub Septimio Severo Pertinace, ac deinceps aevo Constantiniano; tum illius detrimenta, et eversionem sub Attila Hunnorum Rege.*⁷ A püspökvár másik, földszinti dísztermét, a magyar föld első, a maga nemében tökéletes lapidáriumát Dorfmeister freskói díszítik. Fülkeszerű keretekben talapzaton, szökőkúton görög-római istenségek, romantikus tájképi környezetben római diadalkapú és teljes hűséggel ábrázolt, ma is meglevő savariai római köemlékek láthatók: *In minore Palatio, quod Solis occasui obvertitur, et in imo cubilium ordine situm est, monumenta Romana, veteresque inscriptiones, apud Sabariam erutae, non minus fideli, quam docto penicillo circumquaque in parietibus repraesentantur.*⁸

E teremben helyezik el már kezdettől fogva Savaria emlékeit, az építkezések folyamán nagyobb számmal fel-

⁷ I. m. 378 k.

⁸ Schoenvisner, i. m. 379. — Korabinsky, Georg.-hist. u. Produkt. Lexikon v. Ungarn 1786, 732: „In der Salatterrena befinden sich die Zeichnungen aller Bruchsteine u. Inschriften, welche allhier ausgegraben worden und noch zu sehen sind, in proportionirter Grösse.” V. ö. Géfin Gyula, A szombathelyi egyházmegye története I, 1929, 88, 2. jegyz.

tűnt és nagyméretű köemlékek ezen felül a palota belső udvarát is megtöltik.⁹ Schoenvisner munkájában a legtöbb köemlék már új helyén, *in nova Arce Episcopali* szerepel. A Magyar Nemzeti Múzeum tervszerű megépítése előtt hazánkban ez az első céltudatosan megépített múzeum, illetőleg lapidárium, amelynél később a muzeologia ama szempontja is érvényesült, hogy zavartalan látogathatása céljára észak felől a palota főbejáratától független bejárat is kapott.

Az alkotó nagy püspök halála után (1799) a századfordulón menekült idegen foglalja el Savaria püspöki székét. Nyomát sem találjuk jó ideig a nagy római colonia emlékei gondozásának. Mentségül a napoleoni háborúk, a reformkor, a magyar szabadságharc mozgalmas és fájdalmas eseményei szolgálnak. A nemzet új magáralelésével együtt jön el az idő, amikor Savaria maradványai ismét kellő megbecsülésben részesülnek. Az ekkor megindult újabb reorganizáló munkában szinte napjainkig a csornai prémontrei kanonokrend tiszteletreméltó tagjai viszik a vezető szerepet.

Lapidáriumunk értékes köanyagára ekkor kétségtelenül Mommsen 1866. évi látogatása hívta fel a figyelmet, aki a *Corpus Inscriptionum Latinarum* számára a helyszínen tanulmányozta a római feliratos anyagot.¹⁰ A szombathelyi prémontrei tanárok közül elsőnek Lipp Vilmos fog hozzá az emlékek mentéséhez. Savaria emlékei, fel-

⁹ Géfin Gyula dr. szemináriumi igazgató volt szíves alábbi adatra figyelmeztetni: Dóczy József írja „Európa tekintete” c. munkájában Bécs, 1830, IX, 224: „A püspöki lakházban... Régiségekből látni az udvarban egy szép óriás nagyságú Herkules derekat és egy más oly nagyot Minerva szobrából, több köveket felírásokkal, párkány és oszlop darabokat. Csupa maradványok a régi Sabariából, mely hazája Szent Márton püspöknek...” A Herkules „derék” alatt a capitólumi Jupiter-torzót kell értenünk.

¹⁰ Lipp Vilmos, A Vas megyei Régészeti Egylet jelentése (továbbiakban: *Egyl. jel.*) I, 1873, 4.

iratos maradványai igen elhanyagolt állapotban voltak akkor, miként az szavaiból is kitűnik.¹¹ Teljes tudatában van ez az apostoli hivatású kutató a római leletanyag, főként a savariai lapidáris emlékek nagy jelentőségének.¹² Egész lélekkel fog a munkához s 1872. január 7-én az ő kezdeményezésére Szabó Imre püspök elnökségével megalakul a Vas megyei Régészeti Egylet, amelynek a következő évtől napvilágot látott jelentései kincsestárai lesznek a Savaria-kutatásnak. Minden menthető, sőt már menthetetlen¹³ köemléket számon tart, ismertet s összefoglaló munkát ír a római szobrászat vas megyei emlékeiről.¹⁴ Mint múzeum-szervező már az új egyesület 1872. július 25-én tartott ig.-választmányi ülésén bejelenti, hogy „a vas megyei régiségtár, amelynek helyiségeül elnök úr

¹¹ Burány Gergely, Lippnekrológiájában idézi Lipp szavait (Egyl. jel. XV—XVI, 1887—88, 3 k.): „...szégyenpírral kénytelenítettem ezen külföldieknek hátramaradásunkat bevallani, s vízen, sáron át kellett őket házról házra vezetnem, hogy itt egy eltorzított római faragványt lerajzolhassanak, ott egy bemeszelt nevezetes feliratot nagy ügyvel bajjal lemásolhassanak. Így volt ez különösen akkor, midőn 1866-ban Mommsen Tivadar berlini egyetemi tanár, a történetírás és régészet most élő első tekintélye, Szombathelyre jött, hogy „Codex Inscriptionum” című nagy munkájához a hely színén tanulmányokat tegyen s adatokat gyűjtsön. Nem hiszem, hogy bárkiben is, a ki látta, mily s mennyi fáradságba s vesződésbe került e tudósnak az egyes feliratok lemásolása, vagy ha a másolat már megvolt, helyességének megállapítása, hogyan kényszerült nem egyszer saját zsebkésével a sarat, piszkot a felirat betűiről letisztogatni, hogy célhoz jusson...”

¹² Egyl. jel. I, 1873, 73: „...a budapesti országos múzeumon kívül egész Magyarországon nincs régiségtár, mely a római feliratok oly változatosságával dicsekedhetnék, s ez érdemben a szak tudós figyelmét annyira le tudná kötni, mint a mienk.”

¹³ Lipp, Egyl. jel. II, 1874, 103: „...magunk tudunk három, a múlt évtizedben kiásott fölíratos követ, melynek egyikét ismét egy ház alapfalába rakták, a másik kettő pedig egy, Szombathely térszomszédságában levő vasúti híd oszlopának vízalatti részébe került anélkül, hogy csak leíratott volna is.”

¹⁴ A római szobrászat emlékei Vas megyében. Egyl. jel. V, 1877. Megjelent különnyomatban is.

őméltósága a saját palotájában ajánlott fel egy földszinti, a templomtér részéről külön bejárattal bíró s e célnak mindenképen megfelelő termet, teljesen felszerelve a megnyitásra készen áll". Szily püspök díszes *sala terrena*-ja tehát ismét eredeti rendeltetését szolgálja.

A Lipp Vilmost követő sorban Kunc Adolf, Rezsőfy György, Burány Gergely és Kárpáti Kelemen kiemelkedő nevek, akiknek oly sokat köszönhet a Savaria-kutatás s akik szintén szívükön viselték a vasmegyei régiségtár és lapidárium ügyét.

1890-ben Mommsen művének folytatója, A. Domaszewski revideálja Szombathelyen és környékén a római feliratos köveket.¹⁵ A következő évben a bécsi epigráfusok, Frankfurter és Kubitschek keresik fel a gyűjteményt,¹⁶ amely a lelkes prémontrei vezetők munkája folytán egyre gyarapszik. A kisebb tárgyak vannak csak a püspökvár díszes múzeum-termében, ám annak kultúrhistoriai és magyar muzeológia-történeti szempontból mindenképpen felettérik és értékes XVIII. századi freskóit a kiállítási szekrények sora fedi el,¹⁷ a lapidáris emlékek mind ki-szorultak a szabad ég alá.

¹⁵ Burány, Egyl. jel. XVII—XVIII, 1889—90, 119.

¹⁶ Kárpáti, Egyl. jel. XIX—XX, 1891—92, 80: „dr. Frankfurter bécsi egyetemi könyvtáros és dr. Kubitschek egyetemi m. tanár urak... több napi itt tartózkodásuk alatt tárlatunkat, különösen a feliratos kövek gyűjteményét beható tanulmányaik tárgyává tették s elismerésöknek ránk nézve nagyon is hízogó kifejezése mellett azon szíves ígéretet tették, hogy a régiségtárunkban elhelyezett, valamint a vidékünkön ismert feliratos kövek jegyzékét, megfelelő magyarázatokkal kísérvé, egyletünk rendelkezésére fogják bocsátani.” Később a 81 lapon újból megemlíti Kárpáti e látogatást: „Kubitschek József Vilmos bécsi tanár legközelebb szíves lesz összeállítani a régi Savariára vonatkozó feliratokat, amelyek magyarázatokkal kísért magyar szövegben is meg fognak jelenni még ez év folyamán szétosztandó kiadványunkban.” Csillag alatt megjegyzi ehhez a szerkesztő: „A t. tanár úr elfoglaltsága miatt ígéretét be nem válthatván, az érdekes közlemény nem jelenhetett meg.”

¹⁷ Képét is közli Géfin, i. m. I, 88.

Elodázhatatlan egy mindent befogadó múzeumi helyiség vagy épület létesítésének kérdése. 1899. okt. 29. a mind szélesebb alapokon mozgó és más irányú gyűjtéssel is foglalkozó Régészeti Egyesület Vasvármegyei Kultur-Egyesületté alakul át s megindul a nagy küzdelem méltó múzeumépület, illetőleg kultúrház emelése iránt. A M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, illetőleg a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége nagy anyagi áldozatosságával mindkettő meg is épül. 1908. okt. 11-én a múzeum épületét, 1910. nov. 20-án pedig a hozzáépített kultúrházat átadják rendeltetésüknek.

Az átköltözés alkalmával a régészeti gyűjtemény kisebb tárgyai a földszinti termekben megfelelő elhelyezést nyertek, ezzel szemben a mindennél értékesebb lapidáris anyag mostoha elbánásban részesült. A kisebb, könnyebben megmozdítható köemlékek az új múzeum alagsorában nedves (padlósíntje a közeli Gyöngyös-patak tükre alatt) helyiségbe kerültek, a súlyosabb köemlékek pedig csak a múzeum kertjében a szabad ég alatt nyertek elhelyezést, egyik-másik idők folyamán félig vagy egészen a földbe süppedt s azokat (pl. a Juno-töredékeket s egy fontos feliratot) a mostani felállítás folyamán valósággal úgy kellett kiásnunk. A Wälder Gyula tervei szerint megépült kultúrház nagy előadóterme alatti tágas alagsori helyiség (déli és nyugati ablaksorokkal) az értékes római lapidárium elhelyezésére volt hivatva. A Kultúregyesület azonban anyagi okokból a helyiséget másként hasznosította, legutóbb vívóterem céljára adta bérbe.

Római köemlékeink sorsában előnyös változást Tompa Ferenc professzor, akkor m. nemzeti múzeumi őr 1920. szept.—1923. aug. szombathelyi múzeumi működése hozott. Míg egyrészt a múzeum alagsorában új állványok beállításával igyekezett a lapidárium, főleg kisebb darabjait

korszerűen kiállítani, addig másrésről a különösen kiemelendő köemlékeket (Juppiter és Minerva kolosszális torzóit, a curialis jegyzék feliratát, az alakos, jelenetes díszű sírköveket, a nagy Nemesis-oltárt, később a fontos Aecorna-feliratot, Juppiter Dolichenus-oltárt, stb.) részben a szabad ég alól beszállítva a múzeum előcsarnokában állíttatta fel.

A prémontrei tradíciót az 1920-as évektől Horváth Tibor Antal képviselte, akinek egyebek között az Aecorna-felirat megszerzését, a rendkívül fontos ondódi korai feliratok megmentését és ismertetését, valamint az emeleti római gyűjtemény átrendezését köszönhetjük. A nagy igyekezettel megszerzett újabb leletek miatt azonban az említett múzeumi alagsori helyiség mindinkább túlszűfolt és hozzáférhetetlen raktár képét kezdte magára öltetni, mégpedig annyira, hogy a kiváló anyag nagy része még szakemberek számára is megközelíthetetlené vált, a nagyközönség számára pedig nemhogy tanító, nevelő, hanem egyenesen megbotránkoztató hatású volt.

A Közgyűjtemények Orsz. Főfelügyelőségének a magyar vidéki közgyűjteményeket korszerűsítő programja keretében 1939. évben sor került a szombathelyi múzeum átrendezésére is. Az épület nagyarányú restaurálása s az alagsori helyiségek jó részének nedvességmentesítése után legelőször a római kőtár illő felállítását határozták el, mégpedig a nagyterem alatti (addig vívóteremnek használt) helyiségben. Pasteiner Iván dr. országos főfelügyelő felkérésére 1939. szept.—dec. hónapokban módomban volt az összes, Szombathelyen található római kőanyagot — a múzeum előtt ugyanakkor rendszeresebben felállított gránitoszlopok és felirat nélküli töredékes sarkophagok kivételével — a korszerű múzeumi, lapidáriumi elvek szemmel tartása mellett fenti, az adott körülmények között legmeg-

felelőbb helyen felállítani.¹⁸ Nehezen mozdítható és emelhető sokmázsás kő- és márványtömbök ellenére igyekeztünk az emlékeket azok jellegének, eredeti felállítási módjuknak s amennyire csak lehetett, a korbeliség kívánalmainak megfelelően elhelyezni.

Mindezekon felül a helyes (feliratoknál lehetőleg oldal-) megvilágítás, a könnyű hozzáférhetőség és néhány esetben a körüljárhatóság szempontjainak is érvényesülni kellett. Néhány roppant súlyú köemlék (pl. a capitóliumi torzók) kimozdítása és felállítása alkalmat adott azoknak minden oldalról való megvizsgálására, tanulmányozására és fényképezésére.

A termet hosszanti irányban oszlopsor osztja két félre, egy másik oszlopsor a terem nyugati végében kisebb fülkék alakítását tette lehetővé.¹⁹ A bejárattal szemben a terem déli falán az egykori római város (a *Claudius* császár által már a Kr. u. I. század közepén *colonia*-rangra emelt *Savaria*) hivatalos nevének (*Colonia Claudia Savaria*) rövidítése

C - C - S

fogadja a látogatót (3. kép). A lapidárium köemlékein ez idő szerint 10 esetben olvasható a városnak ezen stemma-szerű jegye.²⁰ Kötárunk négy feliratán viszont a tartomány rövidítése

P - P - S

¹⁸ Az épülettatarozás és felállítás költségeit, beleértve a világitást is, a Közgyművelés Orsz. Főfelügyelősége viselte. Igen határozottan támogatta azonban munkánkat anyaggal és munkaerővel Szombathely város közönsége is, annak kulturális kérdésekben mindenkor áldozatos megértést nyújtó polgármestere, Ujváry Ede dr., valamint a városi műszaki osztály, amelynek részéről közvetlenül is segítségünkre volt Vass Béla, jelenleg kassai városi mérnök.

¹⁹ Az oszlopokat a következőkben számokkal jelezzük, mégpedig a *közép-oszlopokat* K-Ny.-ra 1—5, az *oldal-oszlopokat* pedig É-ről kiindulva szintén 1—5 számokkal.

²⁰ Úgy kell ezen betűket tekintenünk, mint a birodalmi főváros, Róma feliratain látható S - P - Q - R (*Senatus Populusque Romanus*)

Provincia Pannonia Superior (amelynek fővárosa Savaria volt) is szerepel.

*

A déli teremfél keleti fala előtt a capitóliumi márványtorzókat helyeztük el (1. kép). E teremfél közep-részét a hatszögű márványmaradványig szabadon hagytuk egyrészt a szabad rálátás, másrészt a capitóliumi szobrok szentélyszerű (az egykori elhelyezést megközelítő) felállítása miatt. A terem arányaihoz is alkalmazkodó téglatalapzatok felső síkja az a szint lenne, melyen az ülő szobrok lábai nyugodhattak, míg a szürke tömbök segítségével az eredetinek megfelelő magasságba kerültek a torzók.²¹

A római birodalom tartományi városai igyekeztek mindenben a fővároshoz, Rómához hasonlóvá lenni. Vallási téren egyik főigyekezet volt, hogy a birodalmi főváros magasan, a *Mons Capitolinus*-on, fekvő legfőbb és legdíszesebb szentélyéhez, *Capitolium*-ához hasonlóan városuk központjában, kiemelkedő helyen a görög-római vallás három főistenségének: *Juppiter*-, *Juno*- és *Minerva*-nak, az ú. n. capitóliumi triásznak minél díszesebb templomot állítsanak. A szombathelyiekhez hasonló kolosszális szobor-maradványok hazánkban még Sopronban, a római *Scarbantia*-ból ismereteseek,²² amelyek szintén a város kiemelkedő pontján, a mai városház helyén kiásott monu-

stemma, amely az örökváros mai címerének is főjellegzetessége. A reneszánsz művészetében ugyanez mint díszítő elem szerepel.

²¹ *Paulovics*, Il Campidoglio di Savaria (Szombathely). *Corvina*, Rassegna italo-ungherese 1940, 223 kk. — *U. a.*, Savaria kapitóliuma. *Archaeologiai Értesítő* 1940, 19 kk (a szombathelyi emlékek kapcsán a magyarföldi ismert capitóliumi kultusz-emlékek felsorolása). A panóniai kapitóliumokat egyébként először említi *Alföldi*, *Arch. Ért.* XXXIX, 1920–21, 12 kk.

²² *Bella*, *Arch. Ért.* XIV, 1894, 74 kk. — *Lauringer*, *Soproni Szemle* I, 1937, 45 kk. — *Praschniker*, *Österr. Jahreshefte* XXX, 1937, 111 kk. — *U. a.*, *Arch. Ért.* LI, 1938, 29 kk.

mentális, háromfülkés (egy-egy szobor számára) templomban kerültek elő.

Általában díszes oszlopokkal övezett templom cellájának mélyén a bejárattal szemben külön-külön fülkében voltak elhelyezve a talapzaton trónusokon ülő istenszobrok, amelyek tartalmilag és formailag régi klasszikus típusokra mennek vissza. Templomot és szobrokat illetőleg főminta egyaránt a ró mavárosi capitólium lehetett. A cellában általában a középén *Juppiter* ül meztelen felső testtel, mindössze bal vállán látszik hátát fedő köpenyének hurokszerű csücske; alsó testét és lábait gazdag redőzetű lepel fedi. Jobb combján pihentetett kezében villámcsomót, felemelt baljában kormánypálcát tart. Balra tőle *Junó* övvel átkötött chitonban, alsó testét ezen felül köpenye is takarja, amely háta megett felhúzva fátyolszerűen fejét is fedi. Kissé kinyújtott jobbában *patera* (tálka) van, bal kezében pedig szintén kormánypálca. E két istenség rendszeren díszes négylábú, támlanélküli széken ül. *Juppiter* másik oldalán *Minerva* már támlás, fenn *timpanon*-os trónuson foglal helyet. Ruházata mint *Junó*é, de fején fátyol helyett sisak, mellét pedig az *aegis*-mellvért díszíti. Lábánál élre állított pajzsa, felemelt jobbán lándzsája van, előrenyújtott balkezében földgömbön álló *Victóriát* tart. Előfordulhatnak ezenkívül az istenségek állatai is: *Juppiter* lábánál a sas, *Junónál* a páva.

A szombathelyi capitólium épületéről közelebbi ismereteink nincsenek ezideig. A templom nagyszerűségéről, méreteiről és építészeti kiviteléről a mai püspökvár körzetében előkerült, márványból faragott monumentális geison-, párkányrészlet (a lapidárium é-k sarkában, l. a 6. képen!), egy darabból faragott hatalmas márvány-fülkével (az 5. középoszlop mellett) s az egy-egy darabból készült impozáns gránitoszlopok (a múzeum főbejáratához

vezető út két oldalán, a szombathelyi országházszőlőnél és a jáki templomhoz vezető lépcső két oldalán) tanuskodnak.

Maguk a kolosszális torzók minden valószínűség szerint a mai püspöki palota, püspökvár XVIII. századvégi építése alkalmával kerültek felszínre, miként az Schoenvisner művéből is kiérezhető²³, Minerva torzójára vonatkozólag pedig egy egykorú levélből is kiviláglik.²⁴ A lelőhely — úgy mint Sopronban — a város legkiemelkedőbb pontja, minden időkből annak centruma. Az ókorban előbb a *castra*, majd a *colonia*, végül a császári palota előkelő

²³ I. m. 60 k, XII, XIII, XX.

²⁴ *Géfin* Gyula volt szíves rendelkezésemre bocsájtani *Nitrai* Pál 1779. május 5-én kelt, Szily János püspökhöz intézett levelének szövegét: „...*tam e fossa fundamenti Seminarii, tam e residentiae Illustritatis Vrae eruuntur lapides, signanter vero e terra pro residentia excisa penes tuguriolum relictum lapis unus, viginti circiter centenariorum, arte sculptoria elaboratus effossus est, pars fuit hic, prout foramen superne iunctum fuisse ostendit, grandis alicuius statuae, repraesentatque a mediis uberibus usque ad pedes Deam quam-piam.*” A levél eredetije a szombathelyi püspöki levéltárban van. A nagy kő leírása pontosan illik a Minerva-torzóra; a másik két istenszobor maradványait a régi várban levő római köemlékekkel kapcsolatban senki, egyetlen utazó sem említi. Azok is Szily építkezéseivel kapcsolatban kerülhettek tehát felszínre, mégpedig csakis a Minerva-szobor közelében, azaz a mai püspökvár helyén, a később lebontott középkori templom szentélye közelében. A három torzó azonos sorsára nézve fontos az, hogy mind a kolosszális szobrok középső nagy tömbjéből valók. Igen valószínűnek látszik a feltevés, hogy a pogány templom pusztulásakor a szobrok fejei és karjai törtek le, illetőleg váltak el a törzsektől legelőbb, az így megcsontult törzseket dönthették azután le vagy dőlhettek le a pusztulásban a nagyobb tömböt alkotó alsó részekről. Az a körülmény, hogy mind a három törzs (a Junóé két darabban) megmaradt, amellet bizonyít, hogy nagy súlyuk miatt nem cipelték el messzibbre eredeti helyükről. Majdnem bizonyosra vehető, hogy a még nagyobb tömegű alsó, láb-részek és talapatok pedig a templom alapfalaival együtt még ma is ott rejtőznek a földben a püspökvár körül. A Nitrai-levéltárban említett „*tuguriolum relictum*” amellet szól, hogy a pogány templom a rezidencia melletti nem kiásott területre is kiterjedt, a *capitólium* igen lényeges maradványai tehát joggal keresethők a mai püspöki udvar, illetőleg belső kert területén.

városrésze; a leletek és ásatások²⁵ tanúsága szerint a *forum*, valamint a vallási kultuszok kerülete volt e központi fekvésű hely. A ma is egy birtoktestet alkotó terület (szeminárium, székesegyház, püspökvár, deficientia, püspöki vendéglő-épület, püspöki elemi iskola, serház, azok melléképületei, udvarai, szeminárium- és püspökkert) a XVIII. század végéig mindenkor négyszögű, fallal körülvett, zárt egységet képezett s ebben a formájában a Kr. u. I. századi *castra* helyére, sőt alakjára vezethető vissza. Azon a ponton pedig, ahol a capitóliumi maradványok (ide értve az említett építészeti részeket is) felszínre kerülhettek, állott Szombathely legrégibb temploma, a középkori (győri püspökségi, illetőleg vasvár—szombathelyi székeskáptalani) székesegyház, amelyet az új építése idején lebontottak. Az ősi várnégyszög közepe táján, a mai püspöki palota mögött, pontosan annak tengelyében (a római *castra*-ban!) való fekvése s az itt különösen kiérezhető kontinuitás alapján e középkori eredetű templom a római tábori szentély, majd a capitóliumi templom utódjának tekinthető.

Juppiter törzse (1. kép) 132 cm magas, alul síma felfekvésű; mint a többi torzó, fehér stájerországi márványból faragott. A másik kettővel ellentétben a vállrészek is rajta vannak még a tömbön. Életerős férfi-törzs erősen hangsúlyozott és mégis lágyan megmunkált izomzattal. Feltűnők a gömböcsös oldalizmok a hónaljak alatt. Fenn erősen lemorzsolódott. 1790-ben a püspöki diversoriumnál (főtéren a mai Torkos-vendéglő, előbb Hungária) állott, lemorzsolódása arra vall, hogy annak sarkán hosszabb ideig olyan sorsa lehetett, mint a híres Pasquino-tömbnek Rómában. A mellén levő síma felület szerint valamikor,

²⁵ Paulovics, Corvina 1938, 219 kk. — U. a., Vasi Szemle V. 1938, 138 kk. — U. a., Tükör VII, 1939, 590 kk.

talán a megelézés idején, újabb felhasználására is gondolhattak. A nyak irányában, a jobb hónalj felett, a bal váll alatt egy-egy négyszögű csaplyuk látható. A bal vállról köpenyének hatalmas fodra csüng le mellére, ebben Schoenvisner, Lipp és mások *Hercules* oroszlán-bőrére vélték ismerni. Ezért s az erősen kihangsúlyozott izomzatért szerepelt Hercules-emlékként, amelyet azután sokan bele is kombináltak a legendás savariai diadalív díszítményei közé. A köpeny hátul lapos megmunkálással ferdén keresztezi a hátat. A hátnak ezen lapos kidolgozása mindhárom szobron egyformán jelentkezik, az ugyanott látható vastartó-lyukak a falhoz való erősítését szolgálták.

Minerva torzója (1. kép) 120 cm magas, alul-fölül simán levágott tömb. Már vállrészei is más darabból voltak, alul viszont még a csipők és comb-felsőrészek is a tömbön vannak. A lábrészek elül sima felülettel illeszkedtek hozzá. Külön darabokból készültek a karok, a trónus-részek, miként a csaplyukak bizonyítják. Felső levágása lépcsőzetes, itt is látható egy csaplyuk, mint Juno szobránál is.

A tömbök egyenlőtlen elosztása arra vezethető vissza, hogy a női szobrok két és félszeres embernagyságával szemben a középén elhelyezett Juppiter-szobor magasabb, két és félszeresnél is nagyobb volt. Minervánál oldalról jól érzékelhető a támlás trónusban való dült ülés helyzete. Testét gazdag redőzetű, bő chiton fedi, amelyet a mellek alatt széles szalag fog össze. A vékony, puha, omlós anyag a klasszikus görög művészetre emlékeztető módon úgy tapad a testhez, hogy annak plasztikáját teljesen kidomborítja. E kimagasló, művészi megoldásra jellemzők még az öv feletti ráncok kitüremkedései, mintegy ráfolyásai az övre. A mellett a chiton felett az *aegis*-mellvért díszíti. A középén levő *Medusa*-fej bomlott hajfürtjei kétoldalt hullámosan borítják az *aegis* páncél-pikkelyeit.

Juno szobrából két kisebb töredék maradt fenn. Mindkettőt a múzeum kertjéből vitettük mai helyükre. A felső rész (1. kép) az erősen kidudorodó, de letört bal mell feletti finom redős felülettel 73.5 cm magas. Bal karja csak részben volt a törzzsel egy darabból: a felsőkar $\frac{2}{3}$ -ad vastagságában a könyök felett síma a felület. A könyök alatt a ruházat merőleges redői látszanak. A hátul leomló köpeny csücskéi már az alsó töredéken láthatók. Ez alsó töredék (1. kép) első tekintetre szobor mellrészének látszik. Nincs azonban nyoma sem a karok kiindulási helyének: bal felén a felső rész köpenyének említett csücskei, kacsakaringós végződése láthatók, jobb oldalán pedig ott, ahol a kart feltételezhetnők, lefelé menő síma ruharedők láthatók. Juno szobrának övkötésen aluli részével van tehát dolgunk. Ez utóbbi töredék magassága 72.5 cm. Összeillesztés esetén a két töredék külön lemért együttes magassága (146 cm) a másik két torzó méreteihez redukálódik. Könnyebb tanulmányozás és ellenőrzés céljából tekintettünk el a két töredék összeragasztásától. A felső rész megmaradt kevés felületének s az alsó töredék lágy redőzetének remek vésőkezelése semmivel sem marad mögötte az előbbi két torzó művészi szintjének.

A három szobormű egybetartozására jellemző, hogy hátsó felületeik egysíkba helyezése esetén Minerva alakja kissé balra, Junóé pedig jobbra, mindkettő tehát középre, Jupiter felé fordul.

A kolosszális szobrok, már szállítástechnikai okból s a helyi anyag bizonyossága szerint is, helyben készültek; a magyar föld ókori szobrászati emlékei között anyagra, monumentalításra, egyben azonban kivitelük művészi színvonalára nézve a legelső helyet foglalják el, készítőjük egészen kiváló mester lehetett, mégpedig minden valószínűség szerint itáliai.

A capitóliumi szoborcsoporttal szemben felállított hat-

szögű alakos talapzat ismertetésénél igyekszünk bebizonyítani, hogy a savariai díszes capitólium építése, illetőleg újjáépítése már *Domitianus* császár (Kr. u. 81—96) idejében történt. Két nagyobb szabású épület-felirat is tanuskodik lapidáriumunkban, mint látni fogjuk, savariai nagy építkezéseiről. Az ő idejében alakul ki Rómában a capitóliumi triász ülő típusa, a *Vespasianus*-féle ró mavárosi capitóliumi templomban — az érmek tanúsága szerint — még csak Juppiter van ülő helyzetben. A régi szerényebb savariai templom helyett Domitianus alatt épülhetett a gránitoszlopos, márványpárkányos, márványválaszfalas monumentális capitóliumi templom. Természetes, hogy mindjárt a legújabb jellegű felszerelést kapja: a ró mavárosi capitólium új ülő triászának mását állítják fel benne.

A ró mavárosi Juppiter Capitolinus-templom nagy kultusz-szobrai azonban nem maradtak fenn, csak kis reliefképekről ismerjük azok csoportját. A szombathelyi csonka szoborművek jelentőségét rendkívülívé teszi az a tény, hogy — a ró mavárosi anyaszentély szoborműveinek híján — a véglegesen kialakult capitóliumi istenháromság legeredetibb és legművészibb képviselőinek tekintendők. A savariai fényes capitóliumi szentély volt azután mintaképe a pannoniai városok hasonló jellegű szentélyeinek, így elsősorban a soproninak, scarbantiainak, amelynek már másodrendű szoborművei, Praschniker szerint is, a Kr. u. II. század közepén készültek.

*

A capitóliumi triász tiszteletének savariai mély gyökereződésére igen jellemző, hogy azokat apró, miniatűr-kivitelben is ábrázolták. Ilyenek töredékeit láthatjuk az első középoszlopon egy kis konzollapon.

Az egyik márványtöredék „1864-ben a ró mai nagy cloacában, a Gyöngyös-utca (ma Erzsébet királyné-

utca) 3. számú ház építésekor" került felszínre.²⁶ Mind-össze 14.5 cm magas és 20 cm széles. Fehér márványból valószínűleg a triászt, de legalább is *Juppiter*-t és *Junó*-t ábrázolta magas domborműben. Előbbiből csak annak lepelbe borított alsó teste látható, ölében a tipikus csavarulattal, amelynek vége baloldalt csüng le. Lábán szandált visel. Jobb combján a villámcsomót tartó kézfejének maradványa látszik. Az istenségtől balra, a közös trónus ülőkéjén, fülkékre (*aediculákra*) osztó pillér talapzatát lehet látni. Fontos dokumentum ez arra nézve, hogy a savariai kolosszális szobrok — mint a soproniak, ahol a kiásott templomban ezt megállapíthatták — külön fülkében voltak felállítva. Megtudjuk azonban ezen parányi emlékből azt is, hogy a szobrok nem a fülkék mélyén ültek, hanem az *aediculák* nyílásának vonalában voltak elhelyezve. Így volt csak értelme a háta megmintázásának s a két szélső szobor kissé közép felé való fordulásának. A kis maradvány így igen fontos támpontokat szolgáltat a kolosszális csoport konstrukciójához. Külön talapzaton áll a nézővel szemben kiterjesztett farktollakkal Juno pávája. Feje, nyaka letört. Junóból csak egy lecsüngő drapéria-rész maradt meg. *Juppiter* lábának megformálása s a finom ruha-redőzés jó mintára, bizonyára a nagy szobrokra való, azok parányi másolatával lehet dolgunk.

A másik gránitszürke márvány-töredék erős égés nyomait viseli. Közelebbi lelőhelyét nem ismerjük, de a szombathelyi múzeumban lévén csak savariai lehet. Szintén egy csoport tartozéka, annak szélső része lehetett. Kampós csőrű, tarajos madarat látunk rajta domborművesen, ez csak *Juppiter* sasa lehet. Mellette *Juppiter* meztelen, szandálos jobb alsó lábszára látható. A maradvány magassága 20.3, szélessége 12 cm.

²⁶ Lipp, Eögl. jel. V, 1877, 27, 8. kép.

A két kis töredék az egykor bizonyára híres capitóliumi templomot — mint a mai búcsújáró kegyhelyeket — nagy mennyiségben elárasztó egyéni fogadalmi tárgyak körébe sorozandó.

Ugyancsak az első középoszlopon van, a kis töredékek fölött, az emonai (a mai Ljubljana-Laibach) helyi jellegű, illyr eredetű istennőnek szóló, Aecornae Augustae fogadalmi tábla. A Savariában lakó, de Emona-ból származó polgárok (valószínűleg kereskedők) állították: *emonienses, qui consistunt finibus Savar(iae)*.

A capitóliumi triász előtt mintegy szentélybeli szönyegként az 1896-ban, a Mikos-féle ház (a vármegye háza mellett) építése alkalmával talált geometriai mintájú színes mozaikpadló-maradványt helyeztük el.

A déli fal mellett és a 2. középoszlop előtt — a Juppiter-kultusz emlékeit a triász körül csoportosítandó — Juppiternek szentelt oltárok állanak. Az 1. és 2. középoszlopok között szabadon álló, *J(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Genio c(oloniae) C(laudiae) S(avariae)* dedikált fontos feliratú oltár a múzeum parkjában hevert feliratával lefelé besüppedt helyzetben. A második ablak alatt a Juppiter-oltárok során Luna Lucifera oltára látható.

A 2. középoszlop keleti lapján lóg az a szépbetűs felirattöredék, amelyből Mommsen Savariára, mint a tartományi császárkultusz vallási központjára következtetett a felirat ilyen kiegészítésével: *[et p]ublic(i) [ar]ae Aug(ustorum) [provinc]iae P(annoniae) s(superioris)*.

Az alatta levő kis töredéket dr. Varasdy Sándorné, gróf Zichy Henrietta ajándékából a Szily János-, egykor Kámoni-utca 275. sz. ház kapualjából (befalazott helyzetből) szállítottuk a rendezés folyamán a lapidáriumba. Egy *arcus*-építményről szól, amely oromzattal: *aeto[ma]*, kettősszárnyú kapuval: *[port]am valvis* és oszlopokkal: *co[lumnis]* volt ellátva, ill. díszítve. Sok szó esett Savaria iro-

dalmában egy bizonyos diadalívről, diadalkapuról (*arcus* volt az is), egy XVIII. századvégi rajz is tanuskodni látszik róla minden biztosabb régészeti vagy történeti adat nélkül. A lapidárium *arcus*-felirata azon ház építésénél vagy annak környékén kerülhetett napfényre, amelybe befalazták. Ez a hely pedig nagyon közel van a mai székesegyház előtti térhez, ahol feltevésünk szerint egykor a belső római városrésznek, biztos tudomásunk szerint pedig a középkori püspökvárnak főkapuja volt. Az építmény, amelynek feliratát emlékünkhöz alkotta, szintén nem lehetett messze a lelőhelytől. Noha lehetséges az is, hogy más rendeltetésű *arcus*-hoz tartozott (díszes sírépítményeket is díszítettek pl. *arcus*-szal, a nagy savariai temetők azonban a városon kívül voltak); az oromzat, kettősszárnýú ajtó és főként oszlopok említése — ha a felirat kiegészítése helyes — mégis inkább monumentálisabb építményre, diadalívre vagy városkapu-ívre engednek következtetni.

A középoszlopokon egyébként (5. kép) kisebb feliratos táblákat, felirattöredékeket helyeztünk el, az előnyösebb oldalmegvilágítás miatt, főként a keleti és nyugati felületeken.

Ugyanez a szempont vezetett bennünket a sírkövek felállításánál is a terem déli falának közelében. Az ablakokhoz igazodva, fülkéket alkotva helyeztük el azokat úgy, hogy egymásnak háttal állítva mind oldalvilágításban részesülnek (2. kép), aminek következtében nemcsak díszes oromzataik motívumai, ábrázolásaik, jeleneik alakjai jutnak teljes plaszticitással érvényre, hanem az árnyékolás révén a bevéselt feliratok is tökéletesebben olvashatók.

Mindjárt a capitóliumi torzók közelében egymásnak háttal két korai, Kr. u. I. századi síremléket látunk. L. Licinius Lepid(us) sírköve alul csonka. Tipikus katonai sírkő, oromzatában rozettával, kétoldalt pedig delfinekkal.

Itáliai típus, miként maga az elhunyt is Itáliából, *Verona*-ból: *dom(o) Verona* származott s a Savariát először benépesítők *Claudia tribus*-ába tartozott. Mint kiszolgált katona: *vet(eranus)* halt meg új hazájában, Pannoniában.

A másik a kelta nevű, tehát benszülött **Atta sírköve** szalagos koszorúval keretelt medaillonban az elhunyt képmásával. *Atta, Bataionis f(ilius)* mint kereskedő, *negotiator* élt Savaria környékén, a köemlék ugyanis Répcseszentgyörgyről való. 55 éves korában, *ann(orum) LV* halt meg. A sírkő korai voltára jellemző, hogy az állatjelenetes szalag, ami a vele szemben levő két sírkövön (2. kép) már oly magas művészi fokot ért el, még nem vált ki elkülönítő díszítő léctaggá, az állatok még a medaillon melletti mező sarkaiban vannak — térkitöltő céllal — elhelyezve.

Csavart díszű féloszlopokon pompázatos oromzatok keretelik a szemben levő kövek feliratait. Az orom közepét egy-egy kígyós Medusa-fej, a sarkokat szárnyas griffek, illetőleg delfinek ékitik, az említett vízszintes léctagokon, tulajdonképpen a timpanon architravján, nyulat üldöző kutyákból álló vadászjeleneteket látunk. **M. Aurel(ius) Romanus sírköve** felirata szerint a családfő a *leg(io) X g(emina) vet(eranus)*-a volt s *Antiochia*-ból származott. Megfigyelhető a betűk kisebbedése az alsó sorokban: mind több név került a sírkőre, több halott a sírba, helyszükében még az alsó peremre is sor került.

A mellette levő másik **díszes sírkő** felirata *Q. Val(e-rius) Restutus* részben még élő családjának szól. Valóságban egy kőtábla ez emlék, amely egy nagyobb sírépítménybe vagy sírkert falába volt befalazva. A Kr. u. II. századból való felirat elején már megjelenik a halottas fogadalmi formula a *D M* is, az alvilági isteneknek, *D(iis) M(anibus)* szóló, sírköveken és a III. század közepétől

inkább használt sarkophagokon gyakran szereplő dedikáció.

A mögöttük levő csoportban a baloldali hasonló, e nemben talán legdíszesebb síremlék-en a Medusa-fej két oldalán a szimbolisztikus madarak, a galambok is megjelennek. A sarkokat itt oroszlánok töltik ki, mellső mancsaik között kosfej volt látható. Ezek is az elmúlás szimbolikus alakjai, amelyek, mint látni fogjuk, monumentálisabb sírépítményeken Savariában szobor-alakban is nagyon gyakran szerepeltek. *L. Maximi fil.* Emonából (Ljubljana-Laibach), *dom(o) Emon(a)* származott, a sírkövet pedig még életében állította magának és övéinek: *v(ivus) f(ecit) sibi et sui[s]*. A két utolsó sorban azután a legkorábban elhunyt kedves feleség nevét és életkorát találjuk: *et Saloniae Marcellae con(iugi) pie(ntissimae) an(norum) XXX*. A féloszlopokat és a vízszintes léctagot finoman vésett, kunkorodó indák díszítették, amelyek a léctag közepén kétfülű kantharosból indulnak ki. E díszes sírköveket a közeli stájer-hegyekből való márványból faragták, az emonai eredet pedig szinte a sírkövek formái eredetének az útját is jelzi, mert ez a sírkő-típus, valamint annak összes díszítő elemei itáliai eredetűek, amelyek Aquileia közvetítésével Emonán át jutottak az akkori egyik világ-úton (az ősrégi borostyánkő-úton) legelőször Savariába és innen Pannonia egyéb részeibe.

Előbbiekhez hasonló sírkő felső része látható jobbra, a vízszintes mezőben három igen jól megformált párduc alakjával. Oromzatában az alatta levő sírkő-töredék alját is díszítő jelenet látható: feldöntött kancsóból ülő párduc táplálkozik. Miután e jelenet több savariai emléken is előfordul, Lipp Vilmos²⁷ abban — noha az pl. egy győri emléken is látható — Savaria címerét vélte felismerni.

²⁷ Egl. jel. VIII, 1880, 23.

A gyümölcscsel telt kraterből táplálkozó párducpár szinte szabványos motívummá merevedett jelenete — miként azt a szemben levő igen díszes síremléken is láthatjuk — ősi klasszikus eredetű sírszimbólum, amely utalás a túlvilági életre. Megtaláljuk ezt az őskeresztény szimbolikában is az eucharisztikus kosárban, amelynek egyik legszebb képét éppen a savariai Szt. Quirinus-bazilika mozaikpadlója őrizte meg számunkra, azon jelenetben, ahol a madarak (a lélek) táplálkoznak az eucharistiából. A kraterből evő, szembenéző párducok ősi képtípusának lerövidítése tehát a Savariában sírköveken gyakrabban előforduló jelenet.

A szemben levő sírkő-töredék, oromzatában a párduc-jelenettel, sarkain pedig ismét a szárnyas griffekkel, az egyik legdíszesebb pannóniai síremlék maradványa. Az oromzat és állatjelenetes léctag között magasdomborművű jelenetet látunk. Igen kedvelt volt Pannoniában nemcsak sírköveken, hanem nagyobb sírépítményeken is a görög-római mythologia jeleneteinek domborműves ábrázolása. A romanizált benszülött kelta lakosság különösen hódolt ennek a szokásnak, annyira, hogy kelta-házaspárok sír-építményeiken mythologikus beállításban ábrázoltatták magukat. Így dunapentelei domborműveken pl. mint Orpheus és Eurydike szerepelnek portrészerűen és bel-földi kelta-jellegű ruhában, más alkalommal a szintén helyi öltözékű pár az attributumok és mozdulatok szerint Heraklesnek és Hesperida-nak akart látszani. Savariai emlékünknön — portrétizálási tendencia nélkül — igen képszerű beállításban valószínűleg azt a jelenetet látjuk, hogy az először, még mint hajadont Theseus által elrabolt világszép *Helena*-t fivérei, a *Dioskuros*-ok Athénból hazaviszik. Háttérben a fitestvérek jellegzetes lovai, valamint Helenának Theseus által megbízott őrzője *Aithra* látható. Van egy vélemény, amely szerint *Tyro* és *Cretheus* mi-

thoszát ábrázolná e jelenet.²⁸ C. Sempronius ezen sírkövének vízszintes léctagját szintén elsőrendű művészi kivitelben agár, nyúl, párdúc és szarvas futó, ill. menekülő alakjai díszítették. Remek emlékünknél mind formáját, beosztását, díszítését, mind pedig feliratának szép betűit tekintve még a Kr. u. I. századból, annak legvégéről valónak tekintendő. Legszebb dokumentuma annak az itáliai befolyásnak, amely mythologikus jeleneteivel és kiforrott dekoratív motívumaival — Aquileián át — legelőször éppen Savaria közvetítésével árasztotta el a középdunai tartományokat (2. kép).

A háttal nekitámasztott másik domborműves sírkőtöredék báró Szegedy Sándor ajándékából Kis-Kajdrol került 1928-ban a múzeumba. Már oromzatát is nehezen értelmezhető, kétalakos mythológiai jelenet ékíti. A főjelenet magas domborműben *Herakles* egyik mythosát eleveníti meg. A meztelen hős közepén áll jellegzetes attribútumaival: bal vállán oroszlánbőr, bal kezében bunkó. Domborművünk talán azt a jelenetet érzékelteti, amikor a férjéért magát feláldozó *Alkestis*-t kivezeti az alvilágból, hogy visszaadja őt búsuló urának, *Admetos* királynak. A síma léctagon ez alkalommal az állatjelenet helyett felirat van. Kétoldalt az alvilági isteneknek szóló ajánlás: *D M, d(iis) m(anibus)*, egyébként pedig egy jó kívánság (mai sírfelirataink „nyugodjék békében” szölamához hasonló): *Optamus cuncti, sit tibi terra levis* (kívánjuk mindnyájan, legyen Neked könnyű a föld) olvasható (4. kép).

Mint a mythológiai képek kedvelésében, úgy az *impérium* fővárosának szimbolumában is a romanizáció nagy pannóniai hatását, az ahhoz való szívbeli odaadást kell látnunk a szembenlevő Quartus-sírkövön. Gyengén kiemelkedő domborműben barlangszerű háttérrel az ikre-

²⁸ C. Robert, *Hermes*. 1916, 298 kk.

ket szoptató nőstényfarkast látjuk az emlék alsó részén. Az oromban kiterjesztett szárnyú sas a vándorló lélek szimboluma, fenn kétoldalt akroterion-szerűen pedig a már másutt is látott, állatfejet marcangoló vagy tartó oroszlánok sírszimbolikus alakjai díszítették. A római jelleghez, sajátosságokhoz való ragaszkodás ez esetben annál meghatóbb, mert ezen eléggé korai, a Kr. u. I. és II. századok találkozása körüli időből való síremlék kelta családból származó (*Adnamatus* fia), de már romanizált nevű egyén, *Quartus* és felesége *Catulla*, *Coi f(ilia)* síremléke volt. Még egy ethnikailag érdekes névvel találkozunk a feliraton, *Uppu* nevű felszabadított rabszolgánőjük (*liberta*) állíttatta nyilván már római polgár gazdájának. A sírkő törött volta ellenére is egészen mondható, amennyiben még az alapkőbe való beállításra szolgáló keskenyebb alja is megvan.

Utóbbi emlék mögött ismét párduccal ékes oromzatú sírkő felső töredéke látható. Kétoldalt egy-egy delfin, a vízszintes lécen apró hadi emblémák: *phalera* (kitüntetésképpen a mai érmek mintájára a mellen viselendő kerek medaillon); rövid kard hüvelypánttal, szíjkarikával, felkunkorodó szíjjal és gömbös markolatgombbal; pajzs; egy-
pár lábpáncél (*ocreae*); tarajos sisak; lándzsa, mindannyi az elhunyt harcos voltára enged következtetni.

Az alatta elhelyezett töredékes sírkő-vet a *collegi[um] fabrorum [et] centonar[iorum]*, a tűzoltásra kötelezett kézművesek (ácsok és posztósok) testülete állította mint temetkezési egyület egyik elhunyt tagja számára.

A bejáratnál szemben levő ablak alatt a déli falon a nagyobb méretű épület-felirat arról szól, hogy egy tűztől elpusztult épületet: *cryptam vi ignis exustam* két egyén: *T. Cnori*us *Sabinianus* az *ala Contariorum* volt *praefectus* (*expraefecto*), aki a későrómai hangzású *v(ir) e(gregius)* titulust is elnyerte, valamint *L. Val(erius) Verus* a város

tanácsnoka: *dec(urio) c(oloniae) C(laudiae) Savar(iae)* a saját költségükön: *sumptibus suis* helyreállítottak: *refferunt*. A legfontosabb azonban *Verus* egy másik, papi tisztsége: *sacerdotalis p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris)*. Ez szorosan összefügg azzal, amit egy már említett felirattal kapcsolatban Savariáról mint a császárkultusz s általában a vallás tartományi központi székhelyéről mondtunk. A *crypta* pedig kétségtelenül valami kultikus középület lehetett.²⁹

Utóbbi épület-felirat előtt, a capitóliumi torzók tengelyében szabadon áll egy **hatszögű domborműves márványtöredék** (3. és 8. kép). E ponton való elhelyezését egyrészt a savariai capitóliummal való összefüggése, másrészt a déli és nyugati ablakok fényárasztó szögében a jó megvilágítás lehetősége indokolja. Lipp szerint³⁰ a mult század hetvenes éveiben a „püspöki palota területén” került felszínre, a lelőhely tehát azonos a capitólium maradványainak lelőhelyével. Ez a körülmény, valamint az emlék datálhatósága a capitóliumi triász korának szempontjából is rendkívüli fontossággal bír. A fehér stájer márványból, tehát „helyi” anyagból s eszerint itt készült maradvány 70 cm magas, átmérője 55 cm. Öt oldalán egy-egy alakot ábrázoló dombormű látható, egy-egy ily képfelület szélessége 21.5 cm. Fülkeszerű köríves háttérből magas domborműben egy-egy álló istenség alakja emelkedett ki. A kitűnően megmunkált alakok — sajnos — általában csak deréktól lefelé maradtak meg. Éppen ezért s a részben hiányzó attribútumok miatt egyik-másik nehezen határozható meg.

Északról, a bejárat felől kiindulva az első alak

²⁹ Lipp, Egl. jel. IV, 1876, 34: „*crypta*, vagyis a gladiátorok vitermének helyreállítása.”

³⁰ Egl. jel. V, 1877, 30 kk. és X—XI, 1884, 19. — Az emléket ismertették még: *Majonica-Schneider*, Arch. Epigr. Mitth. aus Öst. Ungarn II, 1878, 10. — *Kerényi Károly*, Pannonia IV, 1938, 210 kk. 1—3. képek. — *Fettich Nándor*, Vasi Szemle VI, 1939, 121 és 123.

Bacchus-Liber pater lehet. Térdig érő, övvel átkötött tunikát visel, leeresztett jobbán kancsót látunk. Utána a meztelen *Mars* következik, akinek meghatározását a bal lába melletti pajzs teszi lehetővé. Némi lecsüngő ruha a bal combja mellett konstatálható. Valószínűleg *Fortuna* a következő alak, mert bal lábánál golyó, afelett pedig kormánylapát látszik. Kissé balra fordult felső testtel valószínűleg utóbbi nyelére támaszkodhatott. Földig érő chitonra gazdag redőzetű ruha borul. Még gazdagabb a vetődése a következő női istenség ruházatának. Itt megmaradt valami a törzsrészből is s a chiton a has táján oly lehelletfinoman simul a testhez, hogy annak domborulatait tökéletesen kihangsúlyozza. Igen erős a művészi felfogásbeli hasonlatosság a kolosszális savariai Minerva tapadásos ruhakezelésével. Meghatározásához alig van támpontunk, az emlék rendeltetéséből következtetve talán *Juno* lehetett. A sort egy szintén rövid tunikába öltözött, meztelen lábú férfialak zárja be. Ugyancsak a csoport tartalmi kapcsolataiból következtethető, hogy esetleg *Mercurius*-t ábrázolták vele.

Az emlék tulajdonképpen alapzat, bázis volt, amelynek sarkain hornyolt (ion) oszlopok ugranak ki. Az oszlopokon belül fordított tojássorra emlékeztető motívumos pódiumon állanak az alakok. Már Kerényi és Fettich is *Jupiter-oszlop* talapzatát vélték az emléken felismerni. Mivel a lelőhely Savaria feltételezett capitóliuma, nagy a valószínűsége annak is, hogy a finom művű és aránylag kisméretű emlék fedett helyen, tehát a monumentális capitóliumi templomban állott. Ez esetben feltűnő lenne, hogy éppen Jupiter alakja hiányzik a dombormű-sorozatból. Jupiter alakja tehát a nyugati analógiák szerint a bázisból kiemelkedő oszlop tetejét díszíthette. A templom a kolosszális szobrokból, a párkánymaradvány nagyságából, a hatalmas gránitoszlopokból ítélve hatalmas méretű, im-

pozáns magasságú lehetett: a hatszögű bázison álló kisebb-méretű Juppiter-oszlop tehát igen levegősen elfért benne. Lehetséges azonban az is, hogy a templom előcsarnokát vagy az előtte levő teret díszítette.

A sima, hatodik oldalt az emlék felirata foglalta el. Az emlék letörésétől, kettétörésétől, felső lemorzsolódásától eltekintve a domborműves alakokon szándékos rongálásnak, ütéseknak nyomait nem találjuk. Ezzel szemben feltűnő, hogy e sima feliratos oldal vízszintes irányban haladó mezőkben céltudatos és szándékos, kalapáccstól vagy vésőtől származó rongálásnak volt kitéve. A feliratot akarták szánt-szándékkal eltüntetni, megsemmisíteni. Erős oldalfénnyel 3, illetőleg 4 betűsört, a felirat utolsó sorait meg lehetett állapítanunk:

. V S
. R I S C V S
C O S

Olvasása, illetőleg kiegészítése a consul-listák alapján is a következő lehet: [Pompeius] [et] [P]riscus co(n)s(ules). A felirat középtengelyének figyelembevétele és a hiányzó betűk száma is igazolja e kiegészítést. *Pompeius Collega* és *Priscus* pedig Kr. u. 93-ban, *Domitianus* idejében viselték a consuli tisztséget. Már maga a domitianusi kapcsolat megmagyarázza a felirat szándékos megsemmisítésének tényét. A kitörlésből azonban még többre is következtethetünk: a feliraton a császár neve is szerepelt, azt s az egész emléket a császár tiszteletére állíttatta a két consul. Ez a magyarázata egyben annak is, miért szerepelnek neveik nominativusban: ha a consulok neve csak az évszámot jelentette volna, akkor a mindig szokásos ablativus-szerkezet szerepelne. A két consul azonban itt a fogadalom cselekvő tényezője. Az emléket Juppiternek dedikál-

hatták mégpedig a császárnak, Domitianusnak az üdvéért (*pro salute*), felirata valamiképpen így kezdődhetett tehát:

I - O - M
PRO - SAL
IMP - CAES
DOMITIANI

J(ovi) o(ptimo) m(aximo) pro sal(ute) Imp(eratoris) Caes(aris) Domitiani etc.

Hogy maguk a consulok áldoznak itt a capitóliumi főistennek, az több esemény találkozására enged következtetni. Domitianusnak később tárgyalandó itteni feliratokkal is igazolható nagyarányú savariai építkezéseiből vagy legalább is az ő neve alatt, az ő tiszteletére emelt építményekből, főként azonban az ekkori dáciai és duna menti eseményekből joggal következtethetünk arra, hogy a császár 93 táján Pannoniában járt, tartózkodott. E tartózkodása egybe eshetett a provincia székvárosában emelt építészeti művek, nem utolsósorban éppen az említett capitóliumi templom és grandiózus istenszobrainak felavatásával. Ebből az alkalomból áldoznak a capitóliumi Jupiternek és hódolnak egyben uruknak, a császárnak a consulok akár Rómából, akár pedig annak kíséretében éppen a hely színén. Domitianus halála után nevét *damnatio memoriae* folytán mindenünnen el kellett tüntetni, kitörték lapidáriumunk két savariai épület-feliratáról is, s ennek következtében rongálták meg szándékosan hatszögű márványtalapzatunk feliratát is, míg az istenek képeivel ékes szobormű továbbra is egyik kultikus dísz maradt a nagyszerű capitóliumi templom körzetének.

A klasszikus szellem erős beívódásának ékes bizonyítéka a közelben levő 5-ik oldaloszlop alján elhelyezett **domborműves sírkő-töredék** is. Az orom felett fekvő (*Genius*-)alak, az oromban középfelé (egy krater-

hez) haladó vadállat (párduc vagy oroszlán), a nagy képmezőben meztelen törzsű, karjait előrenyújtó és valamire felmenni készülő női alak látható. Mozdulatából, ruházatából nem nehéz a hajóra lépő *Iphigeniát* felismerni. Fellépő jobb lába alatt előreeső ruhás alak egyik (bal) lába látható; analógiák szerint ez *Thoas* király vagy annak szolgája (szolganője) lehet. *Orestes* és *Pylades* segítik *Iphigeniát* Taurisból való menekülésében. Kedvelt témája volt e jelenet a pannóniai kőfaragó, szobrász-műhelyeknek egy régi, hellenisztikus mintakönyv alapján, mint arról a M. Nemzeti Múzeumban levő aquincumi és a székesfehérvári múzeum domborművei tanuskodnak. Az egyik sarkophag-oldal, a másik sírkő volt, mindannyi tehát a halotti kultusszal volt kapcsolatos. A képmező alatt még az állatjelenetes fríz egy része látszik egy állat fejével. Ez a márvány-töredék gróf Széchenyi Rezső ajándéka-képpen Jákról került a múzeumba.

A töredék felett levő felíratos kőlap szerint a még élő *Samuc[a] Respecta* építtette a sírhelyet, *viva f(ecit)* önmagának és az 50-ik évében elhunyt férjének: *Vannio Vivibi an(norum) L co(niugi)*. Egészen szokatlan módon nem az eltemetett férj neve szerepel az első helyen, hanem — részben lényegesen nagyobb betűkkel — az állítóé, akinek halála után éveinek számát nem vették be az első *an(norum)* után szabadon hagyott kis felületre.

A terem ezen déli félrészén a síremlékeknek megfelelő másik oldalon néhány jellegzetesebb fogadalmi emléket, oltárt állítottunk fel. A kapitóliumi torzókhoz közel egymásnak háttal állított két homokkő-oltáron kelta jellegű ruhába öltözött, részben egymás kezét fogó három-három álló női alakot látunk. A Rajna-menti *Matrona*-kultusz emlékeire emlékeztetnek. A nagyobb oltár felirata szerint a fogadalom *Fatis Tenati[s]* mint gyűjtőnévnek szól. *Fata Tenatia* lenne az istencsoport, amelyet

itt ábrázoltak. A következő három sorban külön is meg vannak nevezve az istennők, amennyire el tudjuk olvasni, *Riodiasp(e)*, a gyűjtőnéven nevezett *Tenatia* és *Dido[n]e fi[l(ia)]* néven. Kelta hangzású nevek; ősi kelta istenségekkel, romanizált helyi kultusszal van tehát dolgunk. A szerény külsejű emlékek ennél fogva a legősibb magyarföldi kultuszemlékeknek tekintendők, olyan helyi eredetű és jellegű vallási kultusz emlékeinek, amely a végzet, a sors (*fata*) klasszikus tiszteletével keveredve egyik legelső kultusza lehetett a romanizált kelta lakosságnak.

A 2. és 3. középoszlop mellett a földön egymással szemben egy-egy **Hercules-oltár töredéke** azon nagy kultusz emlékei, amelynek savariai nagy elterjedtségéről a *heros*-nak a gyűjteményben levő nagyszámú kis szobrai is tanúskodnak.

A 3. és 4. középoszlop közén a FATA-oltárokkal egy vonalban **Nemesis Aug(usta) díszes oltára** áll lépcsős talapzaton (4. kép). *Nemesis* szentélye rendszeren az amphitheatrumokkal van kapcsolatban, legtöbbször az amphitheatrumhoz építették. E savariai Nemesis-oltár igen nagy jelentőségű azért, mert a szombathelyi kálvária-domb azon félköríves horpadásának arénáján találták, ahol Savariának irodalmi adatból is ismert római theatruma állhatott. Az oltár állítója előkelő ember, az ókori Sziszek városának tanácsnoka, *dec(urio) col(oniae) Fl(aviae) Sisc(iae)* volt. Felsoroltak e mellett egyéb tisztségei is: *(duum)vir i(ure) d(icundo)*, *flamen divi Cl(audii)*, *(duum)vir q(uin)quenalis*. Bennünket legjobban legutolsó tisztsége érdekel: *sac(erdos) p(rovinciae) (Pannoniae) S(superioris)*, a tartomány főpapja volt. Ez összhangban áll a 2. középoszlop keleti lapján felfüggesztett, már említett felirat azon adatával, hogy Savaria a tartomány vallási központjának tekintendő.

E nagy Nemesis-oltárral szemben levő déli fal mellett

még három Nemesis-oltárt csoportosítottunk. Kettő *Nemesis Augusta*-nak szólhatott; az egyik, a középső dedikálója *Ursus vir sacerdotalis* volt, aki sokféle tisztségben működött: *omnibus honoribus* functus. A *Nemesis Regina*-nak ajánlott jobboldali oltár szentély építéséről számol be: *templum* [c]onstituerunt. Ez utóbbi Tüskevárról való.

A szabadon álló Nemesis-oltár hátához két sírkőtöredéket támasztottunk. Az alsó *Maximu[s]*-é volt, a kelta hangzású *Voltio* fiáé. A meglévő utolsó *dom[o]* szó után származási helye következett. A féloszlopok tartotta architrávot kraterből kinövő, gazdagon tagolt akanthusinda díszíti. Felette az oromban galamb és fekvő állat (párduc) alakja látható. Mivel utóbbi éppen a közép, a krater fölé esik, ismét (immár negyedszer) a feldöntött edényes típusról lehet szó. Anyaga márvány. Fínom díszei, szép betűi és feliratának szerkezete után ítélve a korai, még I. századi emlékek közé számítható.

A másik, a felső töredék architrávján kerek korong vagy patera mellett szembenéző galambpár sírszimbolikus alakjai vannak kifaragva; felettük az egyik elhúnyt, nyilván gyermek mellrésze látható. Ettől kétoldalt legalább még egy-egy felnőtt mellképét viselte, miként a töredékes felirat is 3, ill. 4 elhúnyt nevének maradványait tartalmazza.

A mitológiai tárgyú ábrázolásokkal ékes sírépítmények sorába tartozik a 4. és 5. középoszlop déli oldalán elhelyezett, összetartozó két homokkő-sarokrész. Óvárról való. Egy sírépítmény bejáratí sarokpilléreit díszíthették. Erre vallanak ábrázolásaik is: keskenyebb oldalukon egy-egy meztelen, keresztbe tett lábú, szárnyas *Genius* áll domborművesen, a gyász jeléül lefelé fordított fáklyával és koszorúval egyik kezükben, míg a másikat ellentétes vállukra teszik; a szélesebb lapokon egy-egy *Dioskuros*

áll egymásnak ellentétesen állított lovat tartva kantárszáron. *Castor* és *Pollux* testét csak az egyik vállon fedi köpeny, fejükön phrygiai sapka, szabadon levő kezükben kard van. Az ikrek szereplése a pannóniai sírszimbolikában nem szokatlan. Itt csak a soproni domborműre és a híres tinnye-i siraediculára utalunk, amely a legmonumentálisabb ilyenmű maradványok közül való: Dioskurosok majdnem életnagyságban kifaragott lovas-alakjaival. A dolog jelentőségét fokozza az, hogy ott díszes kelta kocsi-ábrázolás is szerepel, ami ezen mitológiai képtípusnak éppen a bennszülött néprétegben való elterjedéséről tanúskodik.

A 4. és 5. középoszlop között ferdén állítva a savariai curiális jegyzéket találjuk, egy igen jelentős feliratos táblát, amelyet *Numinibus* dedikációval *Rubr(ius) Euporio* és *Mem(mius) Emeri(tus)* állítottak. Öt-oszlopos felsorolásban Savaria I—V curiába sorozott egyik kultikus collegiumának taglistáját tartalmazza a Kr. u. 188. évből, mint az alsó kereten a consulokkal való keltezésből látjuk. A curiálisok között *libertusok*, *colonusok* és *immunes* is szerepelnek.

A Sign(um) Victo(riae)-fogadalmi felirat felett (az 5. középoszlop keleti oldalán) immár ötödször szemlélhetjük a feldöntött kancsóból lakmározó fekvő állat, ez esetben szárnyas griffszerű fantasztikus lény alakját. Az emléket Felső-Pannonia-tartomány *Geniusa* collegiumának magisterei, *mag(istri) col(legii) Gen(ii) p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris)*: *Q. Gav(ius) Maximus* és *Q. Torr(ius) Priscianus*, valamint a collegium írnokai, *scri(bae) coll(egii)*: *P. Ael(ius) Exuperatus* és *T. Aur(elius) Peculiaris* állították, *d(ant) d(edicant)*. A két alsó sor: *Mopdesto II et Probo co(n)s(ulibus)* a fogadalom idejét, a Kr. u. 228-as évszámot tartalmazza.

Az 5. kép a lapidárium belső, az ablakoktól távolabb

eső s így kevésbé jól megvilágított feléről ad tájékozást. Az anyag kiválasztása és itteni elhelyezése a világítási adottságoknak megfelelően történt. A középvonalban két négyszögű oltártöredéket állítottunk fel szabadon arra való tekintettel, hogy mind a négy lapjuk megfárgott, sőt keretelt díszű, tehát eredetileg is körüljárhatók voltak. Már mindkettőről hiányzik az istenség neve. Az elsőnél a meglevő kezdő szóval kapcsolatban [*Numine*] *Ostenso*-ra gondoltak, ez azonban aligha lehetséges, mert a felirat kezdete — a jobban megmaradt oldalfelületekből és arányokból ítélve — így a mező közepére esett volna, ami legalább is szokatlan. *C. Alfius L(ucii) f(ilius) Secundus a leg(io) XV Apol(linaris) veteranus*-a állíttatta. A másik fogadalom, *sac(rum)*, csak az istenség *Aug(usta)* jelzőjét őrizte meg. A fogadalmat tevő neve, *Ti(berius) Claud(ius) Togor lib(ertus) Eutychus Aug(usti)* korai felíratra vall, korai a jellege a szép szabályos betűknek is. A kő a savariai lapidárium régi állagából való, „in aula episcopii” szerepel,³¹ feltehető, hogy a püspöki palota területén, a capitólium-körzetben találták. A szép kivitel, az *Aug(usta)* jelző megengedik a feltevést, hogy még a Kr. u. I. századba helyezhető tömb a savariai capitóliumban vagy annak körzetében *Minerva Aug(usta)*-nak szolt, esetleg az istennő egyik szobrának talapzatául szolgált. Az *Eutychus Aug(usti)* a tartományi császári központi hivatal alkalmazottját, szolgáját jelentheti.

Ugyancsak a középtengelyben áll a töredékes márvány-sarkophag is. A Kr. u. III. század közepén megszűnik a sírkövek divatja, legalább is a vagyonosabbak többé-kevésbé díszes, Geniusokkal és mythológiai domborművekkel ékített, egyik hosszanti oldalon felirattal ellátott, egy ideig tehát a föld felszínén elhelyezett kő-, illetőleg

³¹ CIL III 4169.

márvány-koporsókba temetkeztek. Sarkophagunk három oldala megmunkált; a temetők rendszeren a városból kivezető utak mentén lévén az útról csak e három oldal volt látható. Fedele hiányzik. Elülső, hosszanti oldalán a kerektelt feliratos mező sima, üres: a felirat vagy nem készült el, vagy festett volt. A felirat-kerettől kétoldalt fülkében, talapzaton, fenn „barokkos” hajlatú keretben egy-egy meztelen, szárnyas *Genius* áll, kezeikben égő fáklyát tartanak. A koporsó keskeny oldalait ugyanaz a faragás díszíti: visszanéző párducok (vagy nőstényoroszlánok) közötti kraterből szőlőinda nő ki kétfelé, amely lelógó nagy fürtjeivel egy vízszintes lécre csavarodik, az állatok így mintegy lugas alatt ülnek.

A teremrész főfrontját, a keleti falat császári vonatkozású emlékek foglalják el.

Időrendben két **Domitianus-felirat** a legkorábbi. A fehér márványból faragott nagyobb a XVIII. század végén még a város nyugati, körmendi kapujánál a városfalban állott. Mint monumentális épületfeliratot kellő, kapufeletti magasságban egy téglafalba befoglalva állítottuk ki (6. kép. Felirata: *Imp(erator) Caesar divi Vespasiani f(ilius) Domitianus Aug(ustus) ponti[f(ex)] max(imus) tr(ibunicia) pot(estate), imp(erator) II. co(n)s(ul) VIII. designat(us) VIII, p(ater) p(atriciae)*). Az imperatori és consuli számokból megtudjuk a készítés évét, a Kr. u. 82. esztendő. A több mint két méter hosszú márványfelirat Domitianus császár valamely monumentális savariai építkezésével hozható kapcsolatba. A hatszögű márvány-talapzatnál utaltunk Domitianus valószínű savariai tartózkodására, a capitóliumi torzók keletkezését is az ő korára tehetjük. Ez utóbbi márványfeliratnál azonban még egy lehetőséggel is kell számolnunk. A feliratos mező alsó fele üres, a különben szép-betűs feliratot az egész mezőn jobban eloszthatták volna. Hogy ez nem történt meg, annak

csak egy oka lehetett: a feliratot minél magasabbra igyekeztek tenni, mert maga a márványlap is alacsonyan, a császár szobrának talapzatán foglalt helyet. Ellentmond a feltevésnek viszont a felirat nagy mérete és vastagsága (25 cm), az egész mező bekeretelése; a szobor-feliratok kisebbek s vékonyak; a nagy Domitianus-felirat vaskossága miatt is falba készült. A város középkori falában való megmaradása is ókori magasabb elhelyezés reminiscenciája. Az üres alsó rész esetleg valami tettének, dedikációjának megörökítésére volt szánva, ami valami okból elmaradt.

A szerkezete miatt nem kellett bázis-feliratnak lennie, mert ugyanazon évből egy másik (a falon mellette délre) azonos szerkezetű és szövegű kisebb feliratunk is van. Jobb fele hiányzik. Két szobor-felirat, tehát két szobor ugyanazon évből és egy helyen szinte elképzelhetetlen. Így mindenképpen első feltevésünk látszik bebizonyított-nak: épület-feliratok voltak. Domitianus nevét, miután őt halála után *damnatio memoriae*-vel sújtották, mindkét feliraton kivakarták.

A domitianusi kisebb felirat mellett egy felirat-töredék *pro sa[lute] imp(eratorum) Se[veri et Anto]nini Au[g(ustorum)]...*, tehát Sept. Severus és Caracalla (198—211) üdvéért való fogadalomból származik.

A kis párkánytöredék márványból viszont [*d(ominus)] n(oster) Gordian(us)* (238—244) emlékét őrzi.

A nagy felirattól északra egy későrómai császár-felirat Kr. u. 349 körüli időből a győzedelmes *Constans* császár magasztalásával kezdődik: *Beatitudine d(omini) n(ostri) Constantis victoris ac triumfatoris semper(que) Aug(usti)*. A továbbiak szerint *Vulc(atius) Rufinus v(ir) c(larissimus) praef(ectus) praet(orio)* a *horreum*-okat, magtárakat, éléstárakat rendbe szedte.

A császári köemlékek sorát egy kolosszális fej zárja

le, amelyet herma-szerűen a nagy felirat alatt helyeztünk el. A rongálások dacára is igen kifejező erejű fejet egy III—IV. századbeli császár képmásának tartjuk.

Az északi fal mellett (6. képen balra) látható az a hatalmas márvány geison-, **párkány-tömb**, amelyet a capitoliumi templommal hoztunk kapcsolatba. A fősíkból kiálló (in antis-) részlet ez, amelyet az alatta volt architrávval együtt egy oszlop tartott. Lux Kálmán megfigyelése és mérése szerint az ismert savariai gránit-oszlopok mérete a fejezetet is számítva a kiugrás szélességével pontosan egyezik.

A teremosztó középoszlopok árnyékát úgy elimináltuk, hogy azok keleti és nyugati lapjaival egy síkba oldalvilágítást igénylő köemlékeket állítottunk. Különösen alkalmasak e helyek a művészileg másodrendű, epigráfiai és történeti szempontból azonban rendkívül fontos **ondódi sírkövek** számára, amelyek 2—4. középoszlopok árnyékterében láthatók (5. és 7. képek). E sírkövekkel, azokat szabályosan feldarabolva, még római időben egy kutat bélelték ki, amelyet 1929-ben házépítés alkalmával megtaláltak. Az értékes kövek a múzeumba kerültek, egy részüket azonban eléggé el nem ítéltető dilettáns módon erős betonanyaggal ragasztották össze, elkenve részben a feliratok fontos részeit is. A sírkövek kivétel nélkül még a Kr. u. I. századból valók. Egyeseken rómaivá lett benszülöttek népi nevei szerepelnek, pl. a 2. középoszlopnál *Damanaeu[s] Buri f(i)lius*), a 3. középoszlopnál egy kövön *Uttidius* és *Utiedia*, a 4. középoszlopnál viszont ugyancsak egy kövön *Utiedia* és *Uttidius*. Mindannyi elhunyt, még az illyr-kelta nevűek is, Savaria első, mégpedig telepített lakosságából valók. A 4. középoszlop mögött *L. Naeuius Rufus, Ter(tii) f(i)lius*), a *leg(io) XV Apol(linaris) vet(eranus)*-a a sírkövén *expressis verbis* meg is van jelezve, hogy az elhunyt *deduct(icius) c(olonia) C(laudia)*

S(avaría) volt. A felirat második sorából azt is megtudjuk, hogy *Medi(olano)*, Milánóból telepítették Savariába. A 3. középoszlop mögött *Sex(tus) Uttidius Celer*, ugyancsak *vete(ranus) leg(ionis) XV Apol(linaris)* szintén ilyen „deducticius” (ide telepített) lehetett s mint ilyen a *Claudia* tribusba soroztatott (3. sor). A feliratok szerkezete, pl. a *h(ic) s(itus) e(st)*, „itt nyugszik” formula szintén a koraiság egyik bizonyítéka. Az oromdiszes ondódi sírköveket legtöbbször Medusa-fejek és 2—2 delfin díszítik. A mellképes ábrázolások a helyi haj- és ruhaviseletet tükrözik vissza, a 4. középoszlop mögött pl. az egyik női mellkép vállain kétoldalt a sajtós pannóniai fibulákkal találkozunk.

Külön figyelmet érdemel a két Uttidius-Utiedia sír-emlék, amelyeket a 3., ill. a 4. középoszlop mögött úgy helyeztünk el, hogy egyszerre szemlélhetők. Mindkét személy mindkét feliraton szerepel. Korábbi a 4. középoszlop mögötti felirat: *Utiedia, Sex(ti) lib(erta), Carnuntina ann(orum) XXV h(ic) s(ita) e(st), Sex(tus) Utidius, Sex(ti) libertus, Narcissa mater v(iva) f(ecit) s(ibi) et s(uis)*. Utiedia hunyt el tehát korábban, aki carnuntumi (ma Deutsch-Altenburg a Duna mellett) származású felszabadított és Utidius nővére volt; utolsónak az anyjuk, Narcissa szerepel. Sextus felszabadítottja később polgárjogot nyert, ezért lett *Sex(tus) Uttidius Celer* — lásd most a 3. középoszlop mögötti sírkövet — s mint ilyen valószínűleg deducticius-ként vették fel a savariai *Claudia* tribus-ba. Mikor meghalt, az ő sírkövére is rávésték a család többi tagjával együtt *Utiedia* nevét, aki azonban itt *Fuscus* felszabadítottjaként szerepel: *Sex(tus) Uttidius, C(ai) f(ilius), Claudia (tribu), Celer vete(ranus) leg(ionis) XV Apol(linaris), ann(orum) XXX h(ic) s(itus) e(st). T(itulum) fieri iussit sibi et Utiedi(a)e, Fus(ci) l(ibertae) et...*

A lapidárium északi fala mellett a nagy márvány-

párkány után szerényebb párkány-töredékek, majd nagyobb sírköveknek, illetőleg sírépítményeknek felső díszei láthatók. Oromzatos sírköveken már láttunk kétoldalt elhelyezett oroszlánokat. Az itt látható monumentálisabb méretű páros oroszládíszek közül az Ondódról való maradványon az egymásnak háttal fekvő, de a képsíkba kifordult állatok között a szárnyas *Genius* áll. Az oroszlánok mellső lábai között egy-egy kosfej van. A hengeres középtagot egyébként legtöbbször szakállas istenfej díszíti, mint a következő kiskajdi töredéken, amely báró Szegedy Sándor ajándékából került a múzeumba. A középtag tetején a csaphely és ólom koronázó dísz elhelyezésére szolgált, olyanféle, mint a falra szerelt toboz-forma. — A csonka gula mellett párhuzamosan fekvő két-oroszlános maradvány tetején kupos betetőzés állott, olyanféle, amilyent a fülke-nyíláson túl a fülkeszerű emelvényen állítottunk fel: elől *Medusa*-fejjel és táncos-alakkal ékes, oldalt pedig pikkelyesen díszített.

Utóbbtól jobbra egy *Genius* domborműves töredéke, balra pedig ismét „pannoniai barokk”-keretelésben, domborművesen páncélruhás férfi alakja, valamint egy másik alak jobb karja és szárnya látható. Bizonyára egy mitológiai jelenetes dombormű maradványa, amelyek oly kedveltek voltak Pannóniában nagyobb sírépítményeken.

Ugyanezen oldalon a második fülke-nyíláson túl roppant súlyú hossznégyszögű márványtömb elülső lapján nagybetűs sírfelirat látható: *L. Blass(o) Antigono an(norum) LXL (sic!) et Terentia[e Fla]viae con(iugi) a[n(norum)]...*. A monumentális köemlék (a padlón levő oroszlános töredékekkel együtt Hudetz Emil, ill. József kőfaragócég ajándéka) alul is sima, sőt ott kétoldalt lefelé még szabályosan folytatódott. E kiálló részekben felfektetve nagyobb sírépítmény bejáratának szemöldökköve gyanánt szolgált. Nemes anyag és a hatalmas méretek minden esetre

Savaria temető-architektúrájának nagyvonalúsága mellett bizonyítanak.

A márványtömb felett a falon részben hiányos két feliratos tábla függ. Mindkettő nagyobb családi sírelékbe, sírépítménybe, sírkerítésbe volt befalazva s az ott eltemetett családtagok neveit tartalmazza. A baloldali erős kopása, a másik hiányos volta miatt csak részben olvasható. Különösebben az érdekel bennünket, hogy mindkettőn *c(olonia) C(laudia) S(avaría)* egy-egy *sevir*-ével találkozunk. A baloldali ezzel kezdődik: *C. Cur(íus) Secu[n]dínus sexvir c(oloniae) C(laudiae) S(avaríae)*... A jobboldalin viszont a 4. és 5. sor szerint a felirat *Q. Mullio [Mar]cello sevir(o) c(oloniae) C(laudiae) S(avaríae)* is szólt.

Az 5. középoszlop árnyékterében, utóbb ismertetett emlékekkel szemben áll a már említett, egy darabból készült hatalmas márvány fülke-fal; egyike lehetett a capitóliumi nagy istenszobrokat elkülönítő cella-falaknak. Elülső hosszanti élén egyenes és félkörös tagolt keretben hippokampos (lófejű tengeri szörny) és delfin művészi faragású alakjával ékes, míg két oldallapjának elülső fele pillérként hornyolt. Az aedícula-falak emlékcsoportjában egészen ismeretlen ez a kolosszális méret. Anyaga Kondor szombathelyi kőfaragómester megállapítása szerint azonos márvány a kolosszális torzók anyagával, ami szintén fenti rendeltetése mellett bizonyít (3. és 8. képen).

Az északi teremrész végében az 1—4. oldaloszlopok fülkeszerű közeiben a keleti istenségek kultuszainak lapidáris maradványait állítottuk ki (7—8. kép):

A bejáratától számított 1. oldaloszlopon az egyiptomi kultuszok keretében a Sphinxeknek szóló oltárok szerepelnek, fenn *Sphinx Metil(us)*..., lenn pedig *Spincibus Aug(ustis) sac(rum)*, *Domitia[nus V]ictorin[us...]* feliratokkal.

Az 1. és 2. oldaloszlop egymással szembenéző oldala

mellett Isis Augustanak szentelt köemlékek egyikén *Isidi Au[g(ustae)] sacr(um)* — a fogadalmat tevő *Ti(berius) Barbiu[s]*, *Ti(berii) fil(ius)*, *Ve[l(ina)] (tribu)*, *Valen[s]* több tisztséget viselt: *dec(urio) c(oloniae) C(laudiae) S(avariae)*, *quaest(or)*, *(duum)vir i(ure) d(icundo) ... is [p]onti [fex ...]*, tehát a város tanácsnoka volt, emellett quaestori, bírói és papi tiszteket is töltött be. A másik emlék egyedülálló e gyűjteményben azzal, hogy nemcsak két oldala ékes domborművel (szalagos koszorúval, illetőleg állatfejen álló alakkal), hanem a tetején látható lábfej-maradványok szerint azt szobor, bizonyára az istennő alakja is díszítette. Felirata: *[I]sidi Aug(ustae) sa[c(rum)]*. *Q. Iulius [M]oderat(us)*, *[I]ulius [Mig]ellio [sace]rd[otes ...]*. Tehát Isis papjai voltak a különösen kidíszített fogadalmi tárgy (mert nem oltár, noha formában ahhoz hasonló) följánlói. Az alexandriai keverék (görög-római egyiptomi) vallás mély felszívódására jellemző az előkelő *Augusta* jelző.

A fülke mélyén, az ablak alatti márványtömbön, az ú. n. Anubis-relief-en igen meggyőzően jelentkezik a hellenisztikus egyiptomi vallásnak a görög-római mythológiával való keveredése, synkretismusa. Középen római tunikában a kutyafejű, vagy helyesebben maszkú egyiptomi istenség, *Anubis*, vagy annak maszkjában papja áll. Kiterjesztett jobbában valami merev tárgyat, baljában pálmaágfélét tart. Jobbra tőle a teljes drapériába öltözött istennő, a baljában tartott kígyóból ítélve *Hygieia* lenne, a fején levő holdalakú diadém viszont *Isis*-re vall, a kígyó ez esetben az uraeus-kígyó lenne. Valószínű, hogy *Isis-Hygieia* synkretistikus alakjával van dolgunk, miként a jobboldali, tógás, kormánypálcás férfialakban viszont *Sarapis-Aesculapius*-ra ismerünk, akinek fejét *Sarapis* jellegzetes *modius*-a (véka, mérő) díszíti. Bal kezében ezen istenség

valami szatyor- vagy táska-félét (kigyós *cista mystica*-t?) tart.

Hygieiával lehet kapcsolatban a 2. oldaloszlopon a töredékes dombormű meztelen, kigyós nő-alakja. A jobb-jában tartott kigyóval néz farkasszemet (8. kép).

A 2. és 4. oldaloszlopok közötti két kisebb fülkében egy másik keleti synkretistikus kultusznak, a *Juppiter*rel azonosított syriai *Dolichenus*nak emlékeit találjuk. A lánc mögötti fülkében kis polcon a bikán álló, római páncélos ruhába öltözött Juppiter-Dolichenus szoborcsoportja töredékét láthatjuk. A csonka alak balkezében a villámcsomót tartotta, mellette a ruhás női alak, jobb-jában paterával, *Juno Regina* lehetne. Különösen a bika fején jól látható a késői római művészetre s a gyári tömeg-cikkekre jellemző befuró pontozási technika. Az emléket Greisinger Otto ajándékozta.

A márványkorlát mögötti fülke falán kis márvány-töredéken [Do]lich[eno...] olvasható. Ez alatti Dolichenus-oltár felirata: *J(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) sacrum. M. Ulp(ius) Fin[i]tianus et G. Valeriu[s] Marci-anu[s] b(ene)f(iciarii) co(n)s(ulares) leg(ionis) X g(eminae) v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)*. A felirat utolsó soraiban a 206-os évszám olvasható. Horváth István árvaszéki ülnöknek köszöni a múzeum az oltárt.

A 4. oldaloszlop mögött a láncsal elzárt fülkében egymás fölött két ondódi sírkőtöredéket helyeztünk el. Az alul levő díszes síremlék alsó része, edényből kétfelé kinövő finom művű borostyánindával. — A cementbe ágyazott felső legalább két egyén sírírata volt, az egyik elhunyt a [leg(io)] *XIII g(emina)* katonája volt s *Emon(a)*-ból származott. A közeli Emona (Ljubljana) kirajzását már más emlékekkel kapcsolatban is módunkban volt meg-állapítani.

Az ősi illyr eredetű erdei-mezei istenség, Silvanus

kultuszának emlékével is találkozunk Kövesmezőről való domborműves köemléken, a 3. oldaloszlop északi oldalán. A tunikába és palliumba öltözött istenség rendesen szakállas feje hiányzik; jobbában a vincellér-kés, baljában edény van, jobb lábánál oltár, a bal mellett ülő kutya látható. Felirata: [Silva]no Aug(usto) sac(rum)...[v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito).

Ugyanazon (3. sz.) oszlop keleti oldalán fenn kis **Icarus-szobor** látható, szárnyai szíjakkal vannak a mellre és karjaira erősítve.

Alatta finom művű márvány-bázis: az **alvó Ariadne**-i **Dionysos-Bacchus** kíséretének tagjai, **Satyrosok**, **Silenosok**, **Panok**, stb. meglepik. Szoborcsoport állott a talapzaton. Két pár megmaradt láb helyből, illetőleg lábfejből következtetve a rajta állott két szoboralak egyike a szintén meglevő párdükkörmökből következtetve feltétlenül maga **Dionysos** volt, a másik az alapzaton fekvő **thyrsos**-botból következtetve valószínűleg egy **Satyros** vagy talán **Herakles** lehetett.

Az ötvenedik életévében, *an(norum) L* elhunyt **Marcia Marcellina sírtábláját** (a 4. oldaloszlopon) **Aelia Aventina** végrendeleti meghagyásból készítette: *ex testamento fac(iendum) curavit*.

Szárnyas Victoria domborműves alakját látjuk alatta, jobb kezében koszorút, baljában pálmaágot tart. Eredeti festését (polychromiát) — mint az előbb említett Icarus-szobor lebernyege is — részben megőrizte.

*

A római kori keresztényeknek vagy — ahogy nevezni szokták — **Savaria ókereszténységének emlékei** a 4. és 5. oldaloszlopok közötti fülkét foglalják el.

A két oszlop belső felén egy-egy levél-, illetőleg állatdiszes **márvány pillérfeje** látható, a IV. századi keresztény bazilika-díszek stílusában.

Az egyik felett az 5. oszlopon szerény formájú égett kőlap Nammius Quintus sírfelirata, aki *custor cymiteri*, a keresztény temető őre (helyesen *custos coemeterii*) s mint a sok temetést látott temetőőrök általában, hosszú életű volt, 86 éves korában, *an(norum) LXXXVI*, hunyt el. A felirat egyben feleségének (*coniux*), *Aurelia Irene*-nek is sírírata, akinek életévei sajátságosan vannak kiírva: *an(norum) LXIXI*.

Szent Quirinus passiójából is kitűnik, hogy már a IV. század legelején igen nagy volt a keresztény hívek száma Savariában, a savariai ásatások keresztény jellegű eredményei (ismételten megnagyobbított *basilica*, *cella trichora*, stb.) pedig egyenesen püspöki székhelyről tanuskodnak. Abban a korban, amikor a keresztény vallást szabadon gyakorolhatták, sőt az már államvallássá lett, ez csak természetes következménye volt annak, hogy Savaria a pogány időkben is a tartomány vallási központja volt.

A leletek tanúsága szerint a keresztény temető, „a legkésőbbi savariai temető a Szt. Márton-kolostor közelében a Szt. Mártonról nevezett külvárosban terült el”.³² Egyebekkel együtt itt került elő az említett sírfelirat is, *Nammius Quintus* e temetőnek volt az őre. A kolostor, ill. templom mellett, mögött van a mai keresztény temető is. A legragyogóbb bizonyítéka, a legékesebben szóló adata e klasszikus földön a kontinuitásnak, a klasszikus időkből fakadt keresztény folytonosságnak!³³

³² Varsányi, Arch. Ért. 4, 1871, 213.

³³ Nagy Lajos, Pannonia Sacra. Szent István-émlékkönyv I, 95: „Ezen a helyen a keresztény-római hagyomány a középkor folyamán is tovább élt.” — Varsányi, Arch. Ért. 4, 1871, 218: „a sz.-mártoni kolostor közelében temetkeztek... Krisztus monogramját már gyakran használták, úgy, hogy ahol csak felírást találtam, mindegyiken láttam ezen monogrammot.” — Lipp, Egyl. jel. I, 1873, 67: „a keresztény római temető a III. és IV. századból Szent Márton község baloldali házsora alatt keletnek húzódik egész a kovácsműhelyig, ott

Ebből a temetőből való az a **két sírkő**, amelyek fenn középen a *X* (görög *chi*) és *P* (görög *rho*) összetételéből álló *Chr(istos)*-monogrammal ékesek.

A 4. oldaloszlop mögötti **félköríves lap** azért is érdekes, mert típusa a földalatti sírkamrák (hazánkban Pécssett ismeretesek a székesegyház körzetében), katakombák oldalsírhelyeit, *loculus*-ait elzáró lapoknak. Ilyen, de szerényebb sírhelyet elzáró lap volt a temetőőr ismertetett sírfelirata is. A félkörös köemlék feliratának szerkezete már erősen elűt a pogány feliratok stílusától. Már bekezdése is erős utalás a túlvilági életre: *Bon(a)e memoriae in Deo vivatis*. Két csecsemő-tejtestvér, *conlactanei fideles et innocentes: Aur(eliorum) Fla(v)ini et Leonis* felirata, amelyet *Aur(elii) Flavianus et Nemesius par(entes) memor(iae) fec(erunt)*.³⁴ A *fideles* már szintén keresztény jellegű jelző.

Ugyancsak *loculus*-elzáró lap volt a nyugati fal mellett álló **Krisztus-monogrammos márványlap** is: *Memoriam pictoribus duobus pelegrinis* (két zárándok vagy vándorfestőnek) *Launioni* (aki élt) *vixit annis L et dies XI et Secundinus* (aki élt) *vixit anni[s] XXV et dies VII*, állították pedig kartársaik: *[f]ecerunt collegas* (így!). Az utolsó betű *F(ratribus?)* vagy *E(orum)* lehet. Kultúrtörténeti szempontból is fontos az emlék, amely vándorfestőkről szól. A díszes ókeresztény basilicák, cella trichorák, sírépítmények Savariában működött egyik díszítő csoportjának emlékét őrzi e felirat. A helyesen *collegae*-kitétel is minden valószínűség szerint a népes keresztény egyház-község tagjaira vonatkozik (képe a címlapon).

az úton át kelet-nyugotnak fordul és a domonkosok temploma és háza alatti tért, valamint a mai temető nyugati, majdnem a vasúti töltésig nyúló oldalát foglalja el."

³⁴ Nagy Lajos, i. h. 92: *par(e)n(tes) mo(numentum) fec(erunt)*. Az RM fölött határozottan láthatók a sorok közé utólag bevésett ME betűk.

A mellette levő klasszikusan szabályos oromzatos sírkő külsejében még teljesen pogány-jellegű, fejfaszzerű, földfeletti síremlék. Összes díszei és motívumai is klasszikusan pogányok: féloszlopokon nyugvó díszített oromzat, állatjelenetes friz, lenn guirlandot tartó *Amor*-ok, a tipikusan római kiterjesztett szárnyú sas. Éles az ellentét viszont a felirat szigorúan keresztény kezdete miatt. Nagy az ellentét továbbá az egész sírkő művészi kivitele, időbeli koraisága és a felirat rendkívül silány volta, a betűk kiáltóan késői jellege között. Ezt a jelenséget csak akkor tudjuk megérteni, ha a négyszögű feliratos mező szokatlan mélységét vizsgáljuk: az eredeti régi feliratot lefaragták s az így mélyebb mezőn vésték ki az új IV. századi feliratot. A sírkövet tehát másodszor használták fel, amire számos példát ismerünk. A régi feliratról mindössze lenn kétoldalt a *D(iis) M(anibus)* maradt meg. Az új felirat a szokásos keresztény formulával kezdődik: *[Bona]e memori[a]e. Aureliae Iustinae ann(or)um XL coniugi carissimae*, a kedves feleségnek állították az élők: *Aurelius Gajanus* (a férj) *et Caius et Iustinus fili(i)*, a fiúk a legjobb anyának: *matri pientissim(a)e v(i)v(i) f(aciendum) c(uraverunt)* és lánya, *et filia Syrica*.

A 4. oldaloszlopon egy kis töredéken szintén a *Bonae m[emoriae]* olvasható.

Mindezekkel azonban korántsincsen kimerítve a Szombathelyen ezideig lelt ókeresztény lapidáris, sőt feliratos emlékek sora. Azok száma minden más magyar helyen Pannóniában felszínre került ilyennemű emlékek mennyiségét meghaladja. Változatosságra és minőségre nézve is egyedülállóak hazánkban ezen emlékek. Így, hogy a Szent Márton-templomnál maradjunk, a régészeti irodalom számon tart egy *Bene memorandae* kezdetű sírfeliratot, amely a templom falában, „in ecclesiae S. Martini pariete” volt

befalazva.³⁵ A férj, *Fl(avius) Pomentius* állíttatta *coniugi dulcissimae ... Aur(eliae) Iustinae*. E kő ma nem ismeretes, azt a templom újabbkori javítása alkalmával befedhették, vagy kiemelték.

Mint látni fogjuk, magával a templommal még egy másik ókeresztény sírkő is kapcsolatos, már pedig H. Friedrich szerint³⁶ „egy templomba befalazott ókeresztény sírkő azon a helyen egy korai keresztény templom létezését tétellezi fel.” A mi esetünkben ez még inkább valószínű, mert e hely ugyancsak a IV. században Tours későbbi püspökével, Szent Mártonnal, annak születési helyével is kapcsolatos. Csak röviden említjük meg itt, hogy 1939-ben a templom mellett a temetőben végzett kis ásatásunk éppen a Szent Márton-kápolna irányában egy a mai építmény irányvonalainak megfelelő római fal létezését állapította meg.

A másik, szintén csak régebbi leírásokból ismert ókeresztény sírfelirat valószínűleg ugyancsak a Szent Márton-egyházban lappang, amennyiben azt tudjuk róla, hogy „supra altare in quodam angulo”.³⁷ Ott volt az ősi keresztény temető, az ott lelt keresztény jellegű sírköveket a kegyelet századokkal előttünk a templomban őrizte meg. Ezen utóbbi emlék felkutatása a templomban még áldozatok árán azért is kötelességünk, mert a régi leírók szerint azon a Megváltó neve is előfordul. A felirat így hangzik: *Hic positus est Florentinus infans, qui vixit annos septem et requiem adcepit in Deo patre nostro et Hristo* (így!) *eius*.

Említetteken felül a M. Nemzeti Múzeum lapidáriuma is őriz négy szombathelyi lelőhelyű, ókeresztény-feliratú

³⁵ CIL III 4186.

³⁶ Bonner Jahrbücher 131, 1926, 23. Nagy Lajos, i. h. 96 után idézem.

³⁷ CIL III 4221, 10934.

sírtáblát. Az egyik — lelőhelyét tekintve e sorban már a negyedik — szintén a dominikánusok melletti ókeresztény temetőből való: *Bone memorie in Deo vivas*-szal kezdődik, a sírban gyermekeivel együtt *Aur(elius) Iodorus, civ(is) graec(us) ex reg(ione) Ladic(ena)*, nyugodott.³⁸

A második feliratos táblán³⁹ a felsorolt gyermekek állítanak emléket anyjuknak: *In dm bone memorie Aeliae Kalendine fideli, matri dulcissimae...*

Másformájú bekezdéssel a harmadikon ismét Isten neve is szerepel: *L. Maximine vivas in Deo*.⁴⁰ Utóbbi kettőnek közelebbi lelőhelye ismeretlen.

A M. Nemzeti Múzeum negyedik tábla-felirata⁴¹ tartalmilag nem kimondottan keresztény jellegű, *Fl(avius) Dalmatius* sírfelirata, aki a későrómai előkelő címet, *v(ir) p(erfectissimus)* viselte. Kora, formája és lelőhelye szerint azonban az ókeresztény emlékekhez számítható. Ötödik felirat abban a sorban, amelyről tudjuk, hogy az ókeresztény temetőből való. A feliratot záró szép versfele is erre vall:

*Quisquis he(ris) post me d(o)m(inus) Laris huius et orti,
Vicinas mihi carpe rosas, mihi lilia pone
[Ca]ndedasq(ue) viridis dabit ortulus
Ista beatum.*

Az ókeresztény emlékek csoportjánál még egy tárgyra vissza kell térnünk. A már ismertetett díszes sarkophaggal kapcsolatban Kárpáti Kelemen⁴² azt mondja, hogy „az ékítményként alkalmazott szőlőkoszorú symbolikus módon Noé bárkájára és arra a vallási eszmére emlékeztet, hogy az ember a földi élet özönvizéből a hit bárkájában jut el

³⁸ CIL III 4220.

³⁹ CIL III 4217.

⁴⁰ CIL III 4190.

⁴¹ CIL III 4185.

⁴² Három látogatás 99.

az örök boldogság helyére". Noha a savariai indamotívum formailag és technikai kivitel tekintetében egyaránt erősen hasonlítanak a M. Nemzeti Múzeumban levő szekszárdi ökeresztény sarkophag egyik oldalához (ahol a Geniusok helyén szintén profán alakok: Amor és Psyche ismert csoportja ismétlődik), a szombathelyi sarkophag keresztény jellegének, illetőleg rendeltetésének gyanúját egy másik körülmény még jobban alátámasztja. Ez pedig a lelőhely. Varsányi János⁴³ említ „egy szentmártoni sarkophag”-ot. „Ezen a síron, vagyis a födelén volt azon *Pictoribus duobus* stb.-féle felirat... Ezen sarkophagot, mint rendkívülit, lerajzolva annak idején be fogom küldeni”. Rendkívüli kőkoporsó csak ez az egy lehet. Fedele hiányzik, azért volt más kőlapokkal fedve már jó késői keresztény időkben, hiszen a *pictoribus*-lap is már másodlagosan és töredékben kerülhetett rája. Ha eredetileg pogány rendeltetéssel is készült (Geniusok!), később már minden bizonnyal keresztény temetőben keresztény sírba került, talán ekkor faraghatták ki — az elülső laptól technikában és művészetben elütő — indadíszeket, ámbár azok a profán dionysikus körbe is beillenek.

Szombathely római kori köemlékeinek lapidáriuma Savaria római meghódításának, romanizációjának, coloniárangra való emelésének, katonai és főként polgári, városi szervezetének, életének, vallási kultuszainak valóságos archivuma. Az emlékek külső megjelenése, formája hű képet ad a pannóniai művesség, képfaragás fejlődéséről, fejlettségéről és későbbi hanyatlásáról, közben a capitóliumi szoborművekben oly magas művészi fokról is, amilyent a provinciális művészet valaha is elérhetett.

A megszállás utáni telepítés beszédés maradványai a korai ondódi és egyéb sírkövek, amelyek az ide telepített-

⁴³ Arch. Ért. 4, 1871, 217.

tek, *deducticius*-ok nemzetiségi, származási viszonyairól is tudósítanak bennünket. A romanizáció gyors beszívódásának számos emléke van a részben romanizált illyr-kelta családi nevekben s ami még jellemzőbb, a görög-római mondavilág ábrázolásaiban (Iphigenia, Herakles és Alkestis, Dioskurosok és Helena, Castor és Pollux ismételtén is, Medusa-fejek, Ariadne és Dionysos, az ősrepülő Icarus, Hygieia, Geniusok, Victoria, Priapus, Hercules- és Mercurius-szobrok, stb.). Emellett Róma alapításának mythosa is mélyen élt a frissen romanizálódott lelkekben, mint azt a nőstényfarkas ábrázolása bizonyítja.

A városi életbe bepillantást nyújtanak a *duumviri*-t, a város vezetőit, polgármestereit, a *decurio*-kat, tanácsnokokat, majd a kisebb hivatalnokokat pl. a *quaestor*-okat, *aedilis*-eket említő feliratok. Kimagaslóan értékes adatokat nyerünk az öt *curia* tagjait felsoroló kölapról. Már a társadalmi tagozódást jelentik a *collegium*-okról szóló feliratok, megismerkedünk azok kapcsán a vezetőséggel, a *magister*-ekkel és *scriba*-kkal.

Talán mindennél teljesebb képet nyújtanak Savaria szobrászati és epigráfiai maradványai a vallási kultuszokról. Megtaláljuk a benszülött népréteg, az illyrség kultuszainak maradványait *Aecorna Aug(usta)* és *Silvanus Aug(ustus)* emlékeiben. A három-három női istenséget, *Fata Tenatia* ábrázoló oltárok egyikén ősi kelta istenségek nevei maradtak ránk, egyedül itt Savariában. A görög-római vallás kultuszainak, úgyszólván, minden árnyalatáról tanuskodnak az itt felhalmozott emlékek. A *capitólumi* istenségek kultusza mindent felülmúló módon jelentkezik Savariában; részben a lapidárium déli fala mentén is a középoszlopok mellett elhelyezett oltárokon megtaláljuk azonban *Luna Lucifera*, *Mars*, *Mercurius*, *Hercules*, *Victoria*, *Liber pater*, *Nemesis*, sőt a *Nympha*-k tiszteletének emlékeit is.

A kövek egyben a *pontifex*-ek, *sevir*-ek, *Augustalis*-ok, *flamen*-ek, *sacerdos*-ok, *sacerdotalis*-ok, a papi *collegium*-ok rendjéről is beszélnek. A tartomány központi állami kultuszának nagy jelentősége a *Genius P. P. S.* helyi kultuszában s az *ara Augusta* nagy központi tiszteletében jut kifejezésre.

Itt vannak a keleti valláselemek is, az egyiptomi *Isis*, *Sarapis*, *Anubis*, a *sphinx*-ek, a szírus eredetű *Juppiter Dolichenus* keverék kultuszainak maradványai, majd a mindezeken győzedelmeskedő őskereszténységnek, *Krisztus* vallásának megindító emlékei, azon fontos kapocs beszédes maradványai, amely átvezet bennünket a népvándorláson át a középkori, a magyar kereszténység világába s amelyen keresztül érezhetők a klasszikus világot e területen kezdettől fogva latin szellemű keresztény magyarsággal összekötő kontinuitás szálai.

A régészeti feltárások mellett, amelyek pl. az újabban feltárt Szt. Quirinus-bazilika közelében sok egymás feletti rétegben nagyarányú rómaikori építkezésekről tanuskodnak, a feliratos emlékek és architekturális maradványok is ékesen beszélnek a város monumentális építményeiről. Az említett épület-, illetőleg monumentum-feliratok, amelyek egyebek között *Claudius*, *Domitianus*, *Constans* császárokkal kapcsolatosak, feliratok, amelyek *horrea*-t, *crypta*-t, *coemeterium*-ot, oszlopdíszes és kettősajtajú *arcus*-t, *ara Augustorum*-ot, *templum*-ot említenek, méltóan sorakoznak azon irodalmi adatokhoz, amelyek savariai *basilica*-ról, *theatrum*-ról, *lavacrum regium*-ról, *thesaura Sabariensis*-ről, egész Pannóniában a legalkalmasabb császári szálláshelyről, stb.-ről beszélnek. A capitóliumi nagy templom márványból készült építészeti maradványaitól eltekintve egyéb díszes párkányok, oszlopok és oszlopfők sora is lát-

ható lapidáriumunkban, részben az ahhoz csatlakozó fülkében.

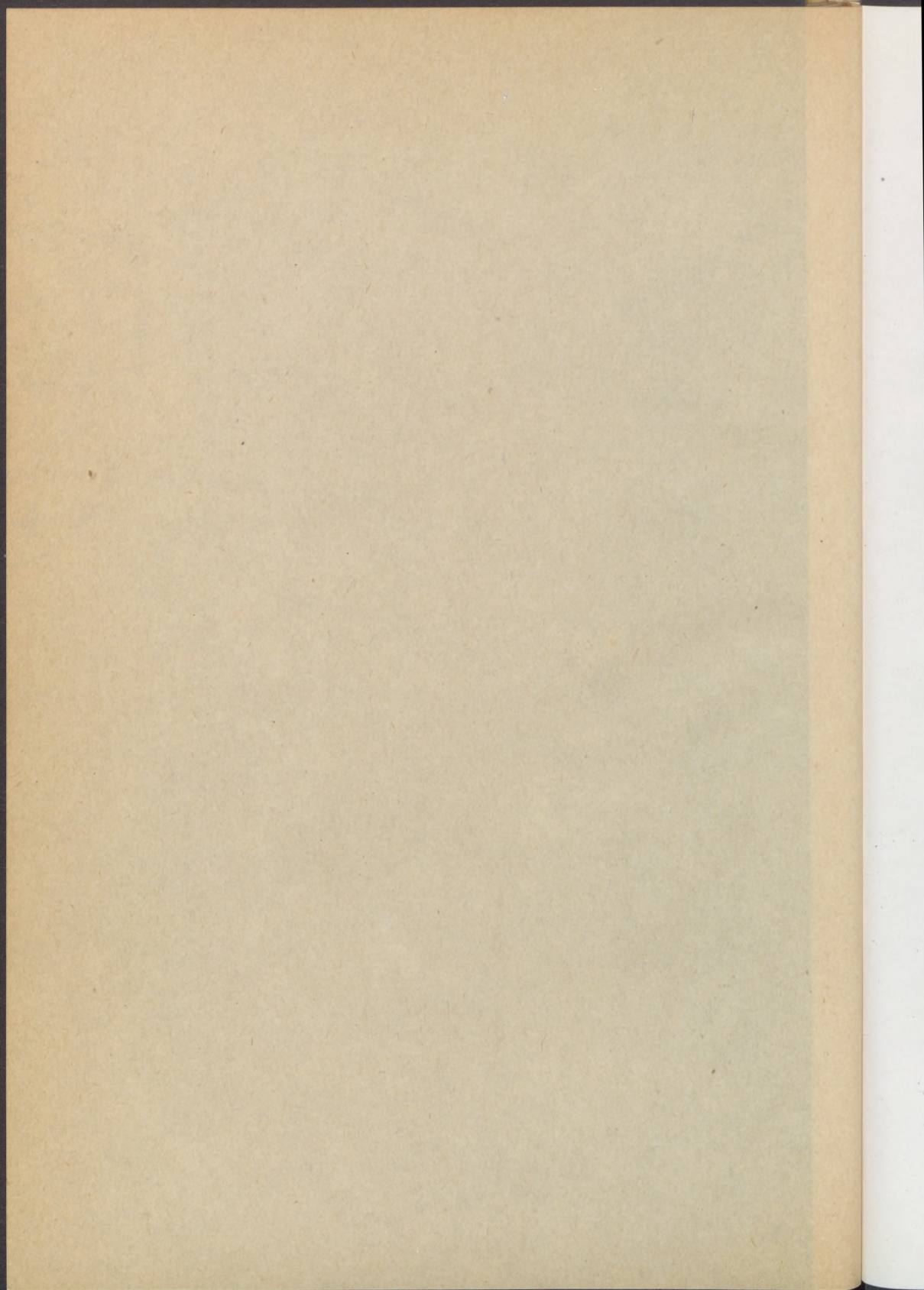
Lapidáris emlékeinken a klasszikus díszítő motívumokat is meglettük mind geometrikus, mind az állati és növényi világból vett formákban. Többé-kevésbé díszes féloszlopokon nyugvó oromzatokon és másutt sas, oroszlánok, párducok, galambok, griffek, hippokampos, delfinek stb. szerepelnek változatosan. A léctagok lendületes állatjelenetei a klasszikus venációs képtípusok legjobb, legművészebb mintáit idézik emlékezetünkbe. Klasszikus formájú edények szerepelnek díszítő motívumként. A kraterből kinövő indadisz mind a díszes sarkophag oldalain, mind pedig a síremlékeken változatos módon teljesíti térdíszítő, térkitöltő hivatását. A keretdíszeknél ismételten találkozunk a „barokk”-hajlatú, valószínűleg kelta eredetű s Pannóniában igen gyakori díszítéssel.

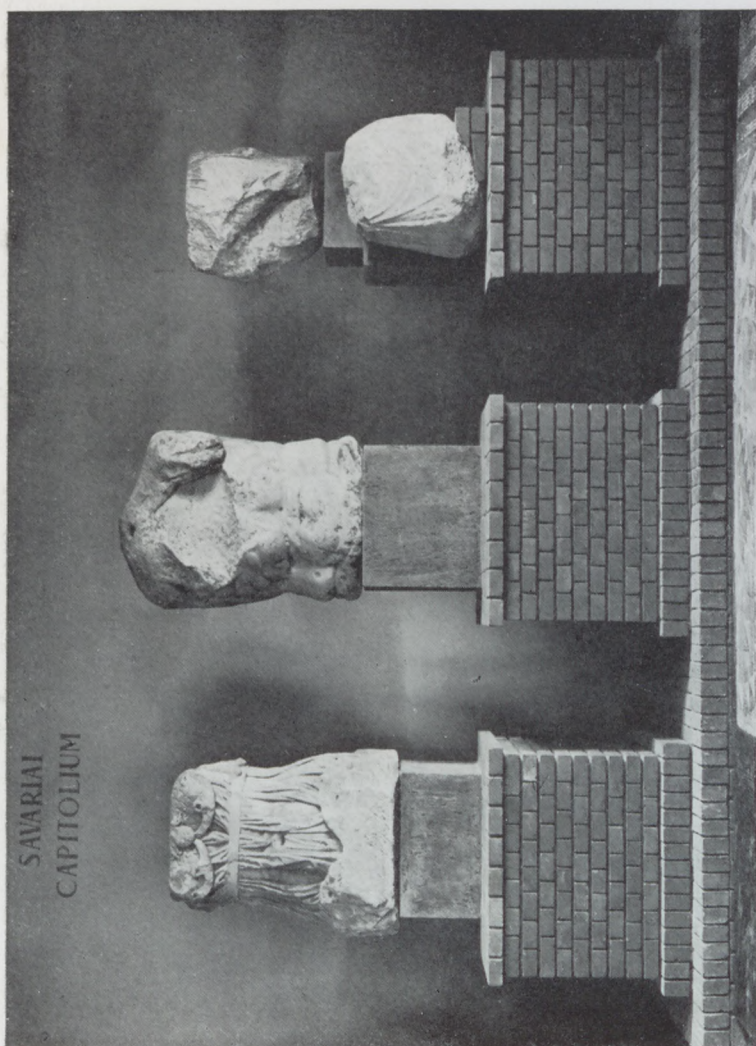
Végezetül még a császárok emlékeit idézzük; a velük kapcsolatos nagyarányú építészeti tevékenységről is volt alkalmunk tudomást venni. A kolosszális császárszoborfej, valamint a feliratok, amelyek némelyike császári szobor talapzatát díszíthette, főként pedig az *ara Aug(ustorum)* felirata egyrésről nagy császári kultusról, másrésről közvetlen császári kapcsolatokról tanuskodnak. Irodalmi forrásokból tudjuk, hogy Savaria ismételten császári székhely volt, így utóbbi emlékek történeti dokumentumok rangjára is igényt tartanak.

A szombathelyi római lapidárium, mint látjuk, Savaria életének és történetének képét vetíti elénk, minden esetre hű tükre a római hódítástól kezdve a kereszténység meggyökerezéséig azon kultúrának, amely a népvándorlást átvészelve, a latin szellem iránt rendkívül fogékony magyarságban kulturáliter és architektonice tovább élt,

szinte napjainkig. A római colonia s a mai püspöki Szombathely kulturális kontinuitásának alapdokumentumai a röviden és népszerűen ismertetett, sok hányattatás után végre méltó megbecsülést, elhelyezést nyert értékes emlékek.

C.C.S.
GELANGGARAN
P.P.S.
PERUMPAH PUNAMA KUPING
LOKASI

